

Т. С. Стецик, Ю. С. Стахмич

**ОСНОВИ ЗІСТАВНОГО
МОВОЗНАВСТВА**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**

**Івано-Франківський національний
технічний
університет нафти і газу**

Кафедра філології та перекладу

Т. С. Стахмич, Ю. С. Стахмич

**ОСНОВИ ЗІСТАВНОГО
МОВОЗНАВСТВА**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**Івано-Франківськ
2017**

УДК 81'1-115
С-79

Рецензент: кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та перекладу Дзівідзінська І. С.

*Рекомендовано методичною радою університету
(протокол № 2 від « 23 » листопада 2017 р.)*

Стецик Т. С., Стахмич Ю. С.

С-79 Основи зіставного мовознавства : конспект лекцій / Т. С. Стецик, Ю. С. Стахмич. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2017. – 140 с.

МВ 02070855-11156 - 2017

Конспект лекцій містить виклад теоретичного матеріалу та перелік рекомендованих джерел. Забезпечує системний виклад теоретичного матеріалу з питань контрастивної лінгвістики як окремого розділу мовознавства, методів і принципів, які використовуються у зіставному мовознавстві, спільностей та відмінностей у структурах мов на основних рівнях мови, а також спільних рис, загалом притаманних людській мові як абстракції і феномену людського духу. Може використовуватися студентами під час підготовки до практичних занять, для виконання самостійної та індивідуальної роботи.

Конспект лекцій призначений для магістрів за спеціальністю 035 «Філологія».

УДК 81'1-115
© Стецик Т. С.,
Стахмич Ю. С.
ІФНТУНГ, 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	
.....	
Лекція 1. Зіставне мовознавство як наука. Основи зіставного мовознавства як навчальна дисципліна. Історія зіставного мовознавства.....	
Лекція 2. Зіставне мовознавство, типологія, характерологія й універсологія.....	6
Лекція 3. Типологічна класифікація мов.....	5
Лекція 4. Методика зіставного мовознавства.....	6
Лекція 5. Особливості фонетико-фонологічних систем різних мов. Склад і суперсегментні засоби.....	8
Лекція 6. Словотвір у зіставному аспекті. Морфологічні системи мов.....	3
Лекція 7. Граматичні категорії різних мов.....	9
Лекція 8. Зіставний синтаксис. Словосполучення та речення у різних мовах.....	06
Лекція 9. Лексико-семантичні системи мов у контрактивному освітленні. Зіставна фразеологія	22

ВСТУП

Навчальна дисципліна «Основи зіставного мовознавства» є фундаментальним навчальним предметом в системі професійної підготовки перекладачів-філологів. Курс навчання здійснюється з урахуванням принципу послідовності. При цьому повторення і систематизація матеріалу відбувається з урахуванням отриманих знань з нових тем. Матеріал подається в логічній послідовності, дотримуючись методологічних принципів: від простого до складного з поступовим наростанням складності матеріалу.

Курс лекцій розроблено на основі робочої програми дисципліни «Основи зіставного мовознавства». Предметом вивчення курсу є розгляд основних понять, методики та сучасних досягнень зіставного мовознавства.

Мета курсу:

1. подати системний виклад теоретичного матеріалу у сфері зіставного мовознавства;
2. розглянути основні поняття контрастивного мовознавства;
3. вивчити методику контрастивних досліджень;
4. висвітлити найважливіші спільні й відмінні ознаки мов світу на всіх рівнях їхньої структури.

Завдання курсу:

- навчити студентів розуміти та якісно засвоїти теоретичний матеріал лекційного курсу «Основи зіставного мовознавства»;

- навчити студентів орієнтуватися у загальних питаннях зіставного мовознавства;

- ознайомити студентів з історією зіставного мовознавства та внеском українських вчених у зіставне мовознавство;

- навчити студентів аналізувати та оцінювати типологічну класифікацію мов;

- навчити студентів орієнтуватися та адекватно застосовувати методику зіставного мовознавства;

- ознайомити студентів із найважливішими спільними й відмінними ознаками мов світу на всіх рівнях їхньої структури;

- розвинути у студентів навички самостійного опрацювання науково-теоретичних джерел із зіставного мовознавства;

- навчити студентів адекватно аналізувати та оцінювати матеріал оригіналу та перекладу, пояснювати мовні явища, спільні та відмінні для мов оригіналу та перекладу.

Конспект лекцій містить виклад теоретичного матеріалу та перелік рекомендованих джерел. Забезпечує системний виклад теоретичного матеріалу з питань контрастивної лінгвістики як окремого розділу мовознавства, методів і принципів, які використовуються у зіставному мовознавстві, спільностей та відмінностей у структурах мов на основних рівнях мови, а також спільних рис, загалом притаманних людській мові як абстракції і феномену людського духу. Може використовуватися студентами під час підготовки до практичних занять, для виконання самостійної та індивідуальної роботи.

Конспект лекцій призначений для магістрів за спеціальністю 035 «Філологія».

ЛЕКЦІЯ 1
Зіставне мовознавство як наука. Основи зіставного
мовознавства як навчальна дисципліна. Історія зіставного
мовознавства

План:

1. Предмет і завдання зіставного мовознавства.
2. Місце зіставного мовознавства в системі наук.
3. Практичне значення зіставного мовознавства.
4. Зіставне мовознавство від початків до кінця XIX ст.
5. Зіставне мовознавство у XX – на початку XXI ст.
6. Внесок вітчизняних учених у зіставне мовознавство.

1. Предмет і завдання зіставного мовознавства

Зіставне мовознавство (контрастивна лінгвістика, конфронтативна лінгвістика) — розділ мовознавства, який вивчає дві чи кілька мов незалежно від їхньої спорідненості з метою виявлення їх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури (фонологічному, морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному).

Зіставне мовознавство ставить перед собою теоретичні й практичні завдання. До *теоретичних завдань* зіставного мовознавства належать:

- виявлення подібностей і відмінностей між мовами, збігу і розбіжностей у використанні мовних засобів¹;
- встановлення особливостей кожної із зіставляваних мов, які залишились непоміченими при внутрішньому їх вивченні;
- дослідження характерних для зіставляваних мов тенденцій;
- визначення міжмовних відповідників і лакун;
- розкриття причин подібностей і відмінностей;
- верифікація дедуктивних універсалій на матеріалі зіставляваних мов.

Практичні (лінгводидактичні) завдання зіставного мовознавства охоплюють:

- визначення методичної релевантності подібностей і відмінностей між зіставляваними мовами;
- встановлення характеру міжмовної інтерференції;
- виявлення труднощів у навчанні нерідної мови;
- визначення меж застосування зіставлення як прийому навчання нерідної мови;
- опрацювання процедури міжмовного зіставлення як прийому навчання нерідної мови.

Відповідно до перелічених завдань виокремлюють два напрями — зіставне дослідження мов з теоретичною метою і зіставне дослідження мов з лінгводидактичною метою.

2. Місце зіставного мовознавства в системі наук

Однозначного визначення місця зіставного мовознавства в системі лінгвістичних дисциплін поки що немає. Дискусійним залишається навіть питання, належить воно до загального чи конкретного мовознавства, синхронічного чи діахронічного. Щоб визначити статус зіставного мовознавства, необхідно з'ясувати його зв'язки з іншими напрямками дослідження мови і його місце серед дисциплін філологічного циклу.

Кореляція зіставного мовознавства з *порівняльно-історичним* полягає в тому, що обидва здійснюють порівняння мов. Однак порівняльно-історичне мовознавство зорієнтоване на визначення ступеня спорідненості, спільності походження мови, реконструювання (відтворення) мови-основи (прамови), з якої розвинулися досліджувані споріднені мови, встановлення законів, за якими йшов цей розвиток, а зіставне мовознавство ставить за мету виявлення збігу і розбіжностей у структурах мов, у способах вираження одних і тих самих значень і розрізнення функцій однотипних елементів структури мови.

На відміну від зіставного мовознавства *ареальна лінгвістика* має своїм завданням охарактеризувати територіальний розподіл мовних особливостей, виділити ділянки взаємодії мов, дослідити процеси мовної конвергенції, виявити у мовах, що контактують, ізофони (фонетичні

ізоглоси), ізолекси (лексичні ізоглоси), ізосеми (подібний семантичний розвиток) тощо, тобто дати ареальну характеристику особливостей мов, які перебувають у контактах на певній території, розкрити закономірності мовних контактів.

Від *типології* зіставне мовознавство відрізняється онтологічно (за суттєвими характеристиками предмета дослідження) і епістемологічно (за сукупністю принципів і прийомів дослідження). На відміну від зіставного мовознавства типологія вивчає процеси паралельної зміни мов.

Останнім часом помітним став зв'язок зіставного мовознавства з *корпусною лінгвістикою*, предметом вивчення якої є великі масиви мовних даних, представлених у електронному вигляді.

Тісний зв'язок має зіставне мовознавство з *теорією перекладу* (перекладознавством), яка, власне, і є науково обґрунтованим зіставленням двох мов. Спільним для контрастивної лінгвістики і перекладу є те, що процес перекладу за своїм характером аналогічний процесу контрастивного аналізу, оскільки перекладач відшуковує еквівалентні форми вираження певного смислу в іншій мові. Тобто переклад — це перетворення вихідного тексту при збереженні смислу. До того ж переклад має зберігати і форму викладу. Отже, в зіставному мовознавстві і в перекладі використовуються аналогічні операції, однак переклад характеризується більшою свободою вибору. Принципова відмінність зіставного мовознавства і перекладу в тому, що зіставне мовознавство досліджує значення (елементи мовної структури), а переклад — смисли (мовленнєве явище, яке має ситуативну зумовленість). Зіставне мовознавство порівнює систему з системою, а переклад — текст із текстом.

Зіставне мовознавство пов'язане зі *стилістикою* через зіставну стилістику. З нелінгвістичних дисциплін зіставне мовознавство найтісніше пов'язане з *психологією*, *історією культури* і *соціологією*.

3. Практичне значення зіставного мовознавства

Контрастивна лінгвістика має практичне значення в перекладі. Результати контрастивного опису лексичної, граматичної і стилістичної систем двох мов полегшують працю перекладача, даючи змогу побачити всі розбіжності на різних рівнях мови і можливі варіанти їх передачі.

Внесок зіставного мовознавства в теорію мовної типології полягає в тому, що зі спостережень за подібностями й відмінностями мов зародилася їх типологічна класифікація, метою якої є встановлення типів мов на основі специфіки їхньої структури, тобто на основі ознак, вибраних як такі, що відображають найважливіші риси мовної структури.

Завдяки порівнянню мов учені прийшли до розуміння універсалій (властивостей, наявних в усіх мовах або в більшості з них). І тепер контрастивний аналіз, з одного боку, продовжує поставляти факти для універсології, з іншого, є тим інструментом, який уможлиблює відкриття нових універсалій без залучення до цього всіх мов світу.

Важливе значення має зіставне мовознавство для лексикографії. Зіставний аналіз систем мов необхідний для укладання перекладних словників. Лексикографічна робота над двомовними словниками по суті є й роботою із зіставлення мов.

У наші дні активізувались дослідження національно-мовних картин світу. Такі дослідження стали можливими завдяки зіставному мовознавству, бо специфіку концептуалізації світу кожною мовою найлегше можна виявити шляхом зіставлення мов.

Результати зіставного мовознавства мають практичне застосування в усіх випадках, коли йдеться про міжмовне перекодування інформації.

4. Зіставне мовознавство від початків до кінця XIX ст.

Багато лінгвістів вважають, що зіставне мовознавство — один із наймолодших напрямів, який раптово виник у 50-ті

роки XX ст. завдяки працям Р. Ладі, Дж. Ді П'єтро, Г. Нікеля, Я. Фісяка, Л. Деже та ін. Така думка особливо поширена в англомовних країнах.

Насправді цей напрям сягає найдавніших часів. Зіставлення таке ж давнє, як саме вивчення мови. Перші граматики виучуваної (другої) мови та й багато граматик рідної мови формувалися на основі порівняння. Так, у найдавнішій граматиці другої мови — граматиці давньоіндійського мовознавця Паніні, написаній приблизно в IV ст. до н.е., мова санскрит (мова священних книг давніх індійців) зіставляється з розмовними варіантами давньоіндійської мови Північної Індії, пракритами (ця граматика використовується і нині, якщо санскрит є другою мовою для тих, хто її вивчає).

В античний період створено праці, де порівнювали грецьку й латинську мови, наприклад граматика латинської мови М. Варрона, а також праця Макробіуса (400 р. до н.е.), в якій у примітивній формі порівнюються дієслівні системи грецької і латинської мов. Дані зіставного дослідження мов відображено в давніх глосаріях і словниках.

У XVII ст. з'явилися багатомовні зіставні описи, наприклад, «Граматика Пор-Рояль», в якій порівнювалися грецька, латинська, давньоєврейська, французька, італійська, іспанська, англійська й німецька мови, а також звернено увагу на методологію міжмовних зіставлень.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. з'явилися великі багатомовні словники.

Поштовхом для розвитку зіставної лінгвістики й лінгвістичної типології, а також для зародження порівняльно-історичного мовознавства було ознайомлення європейців із санскритом. Вивчаючи санскрит, Вільям Джонз (1746—1794) дійшов такого висновку: «Санскритська мова, яка б не була її давність, має надзвичайну структуру, досконалішу, ніж грецька мова, багатшу, ніж латинська, і красивішу, ніж кожна з них, але має в собі надзвичайно близьку спорідненість із цими мовами як у коренях дієслів, так і у формах граматики». Цей висновок стимулював

виникнення нового напрямку в мовознавстві — порівняльно-історичного мовознавства.

Німецькі мовознавці Фрідріх фон Шлегель (1772—1829) і А. Шлегель (1767—1845), зіставляючи структуру мов, здійснили їх типологічну класифікацію, яка згодом була доопрацьована Вільгельмом фон Гумбольдтом (1767—1835). Внесок у зіставне мовознавство зробили також німецькі вчені — представники порівняльно-історичного мовознавства Франц Бопп (1791—1867) і Август Шлейхер (1821—1868). Далі в руслі типологічних розвідок розвивали зіставне мовознавство швейцарець Ф. Містелі, німець Ф. Фінк.

5. Зіставне мовознавство у XX – на початку XXI ст.

На початку XX ст. вагомий внесок у зіставне мовознавство зробили американські мовознавці Едуард Сепір (1884—1939) і Дж. Грінберг (нар. 1915), які в основному розвивали типологічні ідеї. На можливість зіставного дослідження мов на противагу порівняльно-історичному вказував швейцарський мовознавець Фердінанд де Соссюр (1857—1913).

Інший напрям зіставних досліджень — характерологічний — розвивали представники Празької лінгвістичної школи. Мета характерології — скласти детальний опис суттєвих ознак окремо взятої мови в зіставному плані з іншими мовами і показати її своєрідність (Володимир Скалічка (1908—1991), Вілем Матезіус (1882—1945) і російський мовознавець Микола Сергійович Трубецькой (1890—1938)).

«Основи фонології» (1939) Трубецького поклали початок зіставному вивченню фонологічних систем (на матеріалі багатьох мов). Він є також автором теорії мовних союзів.

Над проблемами зіставного мовознавства працювали також російські мовознавці Лев Володимирович Щерба (1880—1944) – дослідження в галузі лексикології заклали основи контрастивного аналізу на рівні лексики, Є. Д. Поливанов (1891—1938) – розробив план серії праць із

зіставної граматики російської й узбецької мов, Василь Олексійович Богородицький (1857—1941) – написав працю «Вступ до вивчення романських і германських мов».

Багато уваги зіставно-типологічним дослідженням приділяв радянський академік Микола Якович Марр (1864—1934) — автор гіпотези єдиного глотогонічного (мовотворчого) процесу (помилкову).

Від кінця 30-х років до 1957 р. досліджень із зіставно-типологічного мовознавства майже не проводили, а в СРСР вони були зовсім припинені. Поштовхом для відродження досліджень послужила доповідь російського мовознавця Р. О. Якобсона «Типологічні дослідження і їх внесок у порівняльне історичне мовознавство» на VIII Міжнародному з'їзді лінгвістів в Осло (1957 р.).

У 1963 р. в Інституті сходознавства АН СРСР у Москві відбулася конференція, присвячена загальним проблемам зіставно-типологічного мовознавства. Тут намітилися два напрями зіставно-типологічних досліджень: синхронно-типологічний та історико-типологічний.

У 1964 р. в Інституті мовознавства АН СРСР на науковій сесії з питань германського мовознавства було обговорено методологічні питання типологічного вивчення споріднених мов.

У 1965 р. вийшла перша монографічна праця з типології — книга Б. А. Успенського «Структурна типологія мов».

Питання зіставно-типологічного мовознавства розглядали на X Міжнародному з'їзді лінгвістів у 1967 р. в Бухаресті.

У 1968 р. в Джорджтауні (США) на конференції, присвяченій контрастивним дослідженням, було здійснено спробу виокремити контрастивну лінгвістику із сфери порівняльно-зіставного мовознавства.

Новий напрям у зіставно-типологічному мовознавстві — історичну типологію — започатковано російським мовознавцем М. М. Гухман (1904—1989). Історична типологія має на меті встановлення діахронічних типологічних констант,

які відображають подібні процеси розвитку як у споріднених, так і в неспоріднених мовах.

У 1974 р. в Інституті мовознавства АН СРСР на VI науковій сесії з питань германського мовознавства було обговорено проблеми функціональної і структурної типології. Предметом функціональної типології визначено дослідження різних форм мови, встановлення відмінностей у їх функціонуванні, а також відмінних ознак, властивих кожній формі існування мови.

Так поступово від зіставного мовознавства відокремилося типологічне мовознавство, яке, використовуючи зіставний метод, на основі спільних і відмінних ознак досліджує структурні типи мов.

На початку 60-х років XX ст. в англomовних країнах контрастивну лінгвістику розглядали як особливу науку. Особливого розголосу набула книга Р. Ладо «Лінгвістика поверх кордонів культур» (1957).

З 60-х років на Заході стали координувати контрастивні дослідження. У 1959 р. у Вашингтоні відкрито Центр прикладної лінгвістики, одним із завдань якого стало зіставне дослідження мов. Тут вийшла серія праць із контрастивної лінгвістики під керівництвом Ч. Фергюсона.

Свідченням загального інтересу до контрастивної лінгвістики є те, що XIX нарада «круглого стола» в університеті Джорджтауна (Вашингтон) у 1968 р. була присвячена «Контрастивній лінгвістиці і її застосуванню у викладанні мов». Наступні конференції, присвячені зіставному мовознавству, відбулися в 1969 р. в Мангеймі (ФРН), в 1971 р. в Гонолулу, в 1982 р. в Бухаресті.

6. Внесок вітчизняних учених у зіставне мовознавство

Олександр Опанасович Потебня (1835—1891): «Із записок з руської граматики» - описано в зіставному плані системи східнослов'янських мов у їхніх зв'язках з іншими мовами, «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» - представлена специфіка символічних значень слів у слов'янських мовах.

Леонід Арсенійович Булаховський (1888— 1961): «Нариси з загального мовознавства» (1955), «Українська мова серед інших слов'янських» (1942), «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (1948), «Питання походження української мови» (1956).

Юрій Олексійович Жлуктенко (1915—1990): автор ряду зіставних досліджень англійської, німецької й української мов, у т. ч. підручника «Порівняльна граматики англійської та української мов». Ю. О. Жлуктенка по праву вважають ученим, який започаткував в Україні розвиток контрастивної лінгвістики.

В Україні міжмовні зіставлення проводилися на всіх рівнях мовної структури: словотвірному (І. І. Ковалик, Т. М. Возний, Н. Г. Озерова, З. С. Сікорська), морфологічному (Г. Г. Почепцов, В. М. Русанівською, Й. Ф. Андерш), синтаксичному, лексико-семантичному (С. Мельничук, Н. Г. Озерова, Й. Ф. Андерш, В. М. Брицин), фразеологічному й фонетичному (П. Сунцов, М. А. Алексеєнко, Л. А. Батурська, А. Й. Багмут).

Найбільшу увагу українських учених приділено зіставним дослідженням лексики і фразеології — Я. Калинович; Л. С. Паламарчук, Й. Ф. Андерш, І. А. Стоянов «Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов'янських мовах»; В. М. Манакін. «Зіставна лексикологія»; Л. В. Бублейник «Проблеми контрастивної лексикології: українська і російська мови»; Г. М. Яворська «Лексико-семантична типологія в синхронії й діяхронії».

Як правило, для зіставлення дослідники вибирають певну предметну групу лексики.

Інтенсивно почали досліджувати в зіставному плані фразеологію. Досить повно зіставлена фразеологія української та російської мов (розвідки Л. А. Лисиченко, О. І. Гамалі, А. М. Григораш та ін.). З'явилися дослідження з зіставного вивчення української, російської та польської фразеології (М. А. Алексеєнко), української й англійської (Р. П. Зорівчак, Д. І. Квеселевич, В. М. Вовк), української і німецької (О. Ф. Кудіна), української та іспанської (В. А. Шевелюк), української і французької (Н. І. Поміркована), української та

японської (В. Л. Пирогов), української, перської та японської (О. В. Забуранна).

Останнім часом з'явилися праці, в яких певні мовні явища досліджуються в аспекті мовних картин світу (І. О. Голубовська, Д. І. Терехова, І. Е. Подолян).

Крім Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, осередками, де інтенсивно ведуться зіставні дослідження мов, є Київський національний лінгвістичний університет і Донецький національний університет.

Отже, хоча насправді зіставлення мов сягає найдавніших часів (воно таке ж давнє, як мовознавство взагалі), зіставне мовознавство як самостійна дисципліна із власним предметом дослідження і своєю науковою методикою остаточно сформувалося в ХХ ст.

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 13—19, С. 25—33.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — М., 1979. — С. 5—13, 35—60.

Буранов Дж. Сопоставительная типология английского и тюркских языков. — М., 1983. — С. 7—27, 73—82.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 5—8, С. 30—32.

Жлуктенко Ю. О., Бублик В. Н. Контрастивна лінгвістика: Проблеми і перспективи // Мовознавство. — 1976. — № 4. — С. 3—15.

Климов Г. А. Типологические исследования в СССР. — М., 1981.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания // Исследования по структурной типологии. — М., 1963. — С. 3—31.

Немзер У. Проблемы и перспективы контрастивной лингвистики // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 128—143.

Никель Г. Контрастивная лингвистика и обучение иностранным языкам // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 350—365.

Репина Т. А. Сравнительная типология романских языков. — СПб., 1996. — С. 7—17.

Хельбиг Г. Языкознание — сопоставление — преподавание иностранных языков // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 307—326.

Юсупов У. К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. — М., 1988. — С. 6—11.

Ярцева В. Н. Контрастивная грамматика. — М., 1981. — С. 4—31.

Ярцева В. Н. Контрастивная лингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 239.

ЛЕКЦІЯ 2

Зіставне мовознавство, типологія, характерологія й універсологія

План:

1. Типологія, її зміст і завдання.
2. Типологія і зіставне мовознавство.
3. Типологія і характерологія.
4. Універсологія.

1. Типологія, її зміст і завдання

У мовознавстві немає єдиного загальноприйнятого тлумачення терміна типологія. Найпоширенішим є трактування її як розділу мовознавства — лінгвістичної типології, або типології мов. Однак і словосполучення лінгвістична типологія не має однакової інтерпретації. Більшість мовознавців тлумачить її як учення про типи мов, які встановлюються шляхом їх порівняння (зіставлення). Вони вважають типологію передусім класифікаційною наукою: розділом мовознавства, який досліджує принципи й опрацьовує способи класифікації мов. Згідно з таким визначенням типологія акцентує на спільному в різних мовах.

Є широке і вузьке розуміння типології. У широкому розумінні типологія мови — це сфера мовознавства, яка порівнює мови з метою виявлення загальних закономірностей мовної будови. Саме так інтерпретують типологію представники Празької лінгвістичної школи. На їхню думку, типологія враховує загальну структуру мови: уникаючи звернення до ізольованих рис подібності і відмінності, типологія розглядає всі особливості мови в їх ієрархії. Вузьке тлумачення типології обмежується характеристикою будови певних мов чи окремої мови і навіть окремих її рівнів (М. И. Лекомцева, М. В. Раевский).

Незважаючи на розбіжність у трактуванні типології, в усіх її інтерпретаціях спільним є порівняльне вивчення структурних і функціональних властивостей мов. Це дає змогу виявити структурну спільність певних сукупностей мов і на цій основі створити їх типологічну класифікацію, а також вивчити специфіку мов на тлі тих спільних рис, що властиві певній групі мов або всім мовам.

Метою типологічних досліджень є: ідентифікувати і класифікувати відповідно до спільних і відмінних ознак досліджувані явища; визначити ізоморфні та ало- морфні ознаки в зіставляваних мовах; встановити на основі ізоморфних рис типові мовні структури і типи мов; представити на основі отриманих даних реальну наукову класифікацію мов світу. З урахуванням різних розумінь типології сформульовано її визначення.

Мовна типологія (грец. *typos* — форма, зразок і *logos* — слово, вчення) порівняльне вивчення структурних і функціональних властивостей мов незалежно від характеру генетичних відношень між ними.

На сучасному етапі виокремилося кілька різновидів типології:

1. залежно від обсягу досліджуваного матеріалу: *загальна* (вивчає найзагальніші проблеми, пов'язані з виявленням сукупності спільних рис, що характеризують усі мови світу, тобто спільні властивості, спільні зміни, спільні процеси у мовах незалежно від їх генетичної природи) і *конкретна* (досліджує проблеми вузкого характеру, тобто типологічні характеристики однієї мови або обмеженої групи мов);
2. щодо рівнів мови в лінгвістичній типології: фонетична (у ній виділяють як окремі підрозділи суперсегментну типологію, предметом якої є зіставне вивчення інтонації, тону, наголосу, і символічну типологію, яка досліджує звукосимволізм), фонологічна, морфологічна, синтаксична та ін.;
3. залежно від кількості розглядуваних мов: *універсальна* (намагається охопити всі мови світу) і *спеціальна* (розглядає конкретні мови);
4. з огляду на спрямування дослідження на виявлення структурних чи функціональних рис мов: *структурна* (вивчає внутрішню організацію мови як системи) і *функціональну* (розглядає мови і мовні явища крізь призму функцій і сфер уживання). Структурну типологію залежно від напрямку дослідження поділяють на *формальну* і *контенсивну*. Формальна типологія орієнтується тільки на план вираження, а контенсивна (змістова, семантична) — на семантичні категорії мови і способи їх вираження;
5. за метою дослідження: *інвентаризаційна* (предметом є констатація структурних подібностей і відмінностей

між мовами), *імплікаційна* (інтерпретує системи мов у плані сумісності/несумісності структурних характеристик і в плані переважання певних рис) і *таксономічна* (здійснює класифікацію мов за певними типами).

6. віднесення мов до певного типу: на основі інвентаризаційно-типологічних даних – *фрагментарна* типологія (subsystem typology); на основі імплікаційно-типологічних даних — *цільносистемна* типологія (whole-system typology). Г. П. Мельников опрацював ще *домінантну* типологію, яка визначає мовний тип на основі доміантних ознак.

Розрізняють також: *історичну* типологію – вивчає принципи еволюції мовних типів (Дж. Грінберг виокремив діахронічну типологію як особливий напрям досліджень, предметом якого є виявлення загальних закономірностей, що характеризують зміни різного обсягу і різної значеннєвості у формальній і контенсивній структурі мови, а також в особливостях її функціонування. М. М. Гухман вважає виявлення змін, які мають константний характер, найсуттєвішим завданням історичної типології); *квантитативну* типологію – оперує не абсолютними якісними параметрами, а статистичними індексами, що відображають ступінь наявності в різних мовах певної якісної ознаки; *ареальну* типологію – досліджує спільні типологічні риси мов певної території, ареалу (балканський мовний союз характеризується такими спільними ознаками: збігом форм родового і давального відмінків (за наявності в мові категорії відмінка), наявністю постпозитивного артикля, відсутністю інфінітивної форми дієслова, описовим оформленням форми майбутнього часу (за допомогою дієслова зі значенням «хотіти»), утворенням числівників від одинадцяти до дев'ятнадцяти за моделлю «один + на + десять», наявністю зредукованого голосного. Крім цього, названі мови помітно прямують від синтетичної до аналітичної будови і мають багато спільного в лексичному складі).

Типологічний підхід до вивчення мов слід відрізняти від генетичного й ареального. Вперше наголосив на цьому Дж. Грінберг, який продовжив починання Е. Сепіра у сфері типологічних досліджень морфології. Генетичне (порівняльно-історичне) мовознавство має справу зі спорідненими мовами, ареальне — зі «свояцтвом» мов, а типологічне — з ізоморфізмом. Генетичне мовознавство досліджує процеси мовної дивергенції, ареальне — процеси мовної конвергенції, а типологічне — процеси паралельної зміни мов. Предметом генетичного мовознавства є структурні й матеріальні елементи споріднених мов, збережені в процесі дивергенції прамовного стану; ареального — структурні й матеріальні елементи, набуті мовами в процесі їх конвергенції, типологічного — структурні й матеріальні елементи мовного ізоморфізму, незалежні від процесів дивергенції чи конвергенції і зумовлені належністю мов до особливих типологічних класів. Типологічно однорідними бувають і генетично віддалені мови.

Типологічна класифікація, на відміну від генеалогічної, не має конкретного зв'язку з історією. Вона є умовною: залежно від критерію чи сукупності критеріїв вона дає різні результати. Наприклад, якщо за основу взяти лабіалізацію голосних, то французьку і німецьку мови віднесуть до одного класу, а англійську й італійську — до іншого. У типологічній класифікації кількість груп мов і їх склад буде різним залежно від кількості і певного вибору мовних фактів, використаних для зіставлення.

2. Типологія і зіставне мовознавство

Уперше спробу визначити співвідношення зіставного мовознавства і типології здійснив В. Скалічка. На його думку, типологія бере за основу порівняння окремі компоненти системи, але вивчає їх у всіх мовах або в якомога ширшій спільності мов. Зіставна лінгвістика порівнює тільки дві мови, але за всіма елементами системи. Однак такий погляд на розмежування типології і зіставного мовознавства не був підтриманий мовознавцями. Так, В. Г. Гак вважає, що завдання типології — встановлення мовного типу для

подальшої класифікації мов і виявлення того, як узагалі може бути влаштована, упорядкована мова. Завдання зіставної лінгвістики вужче: вона порівнює факти двох чи кількох мов із метою виявлення збігів і розбіжностей. В. П. Нерознак відмінність між зіставним мовознавством і типологією вбачає в тому, що на відміну від типології контрастивна лінгвістика здійснює попарне зіставлення мовних систем на всіх рівнях незалежно від генетичної чи типологічної належності зіставляваних мов із метою виявлення їх структурних і функціональних особливостей, подібностей і відмінностей (контрастів).

Складність визначення межі між зіставним мовознавством і типологією зумовлена кількома причинами:

1. недавньою їх диференціацією;
2. застосуванням одного і того самого методу аналізу — зіставного;
3. єдиною теоретичною основою.

По суті, відмінності між зіставним мовознавством і типологією полягають у цільовій настанові: для типології — це встановлення мовного типу, а для зіставного мовознавства — контрастів на тлі спільних ознак.

3. Типологія і характерологія

Характерологія — розділ лінгвістичної типології, який вивчає в типологічному аспекті окремі явища в системах обмеженої кількості генетично споріднених і неспоріднених мов.

Започаткував характерологію В. Матезіус у 1928 р. Мета характерології — виявити особливості конкретної мови або групи мов, виділеної на основі найрізноманітніших критеріїв порівняння, тобто визначити внутрішню типологічну специфіку конкретної мови чи групи мов. Характерологія досліджує суттєві особливості певної мови в певний період і виявляє імплікативні відношення між цими особливостями (з однією особливістю пов'язуються різноманітні, але суттєві явища мови).

Деякі вчені заперечують правомірність характерології однієї мови, бо головним прийомом типологічного

дослідження є порівняння мовних структур. Однак це не обґрунтовано, бо за характерологічного підходу дослідник орієнтується на загальні властивості мови (світову мову), і відправною точкою, основою порівняння може служити мова-еталон. Спільним для зіставного мовознавства, типології й характерології є сам спосіб порівняння, однак у першому випадку цей спосіб є контрастивним, у другому — типологічним, у третьому — характерологічним.

Спільним є також встановлення диференційних ознак, однак набір цих ознак для зіставного мовознавства, типології й характерології різноспрямований. Характерологія описує будь-які структурні ознаки, які можуть скласти будь-який їх набір (відкритий клас) в обмеженому завданнями дослідника складі мов. Типологія встановлює закритий список диференційних структурних ознак відкритого класу мов.

Методика характерології полягає в тому, що дослідник, аналізуючи матеріал за заданим списком відповідно до мети лінгвістичного дослідження, виявляє набір суттєвих ознак. Характерологія має справу тільки з важливими ознаками в певній мові на певній стадії її розвитку. І в контрастивній лінгвістиці, і в типології, і в характерології в центрі уваги — відношення подібності й відмінності у структурі зіставляваних мов. Однак у кожному конкретному випадку виступають різні аспекти цих відношень. Зіставне (контрастивне) мовознавство досліджує ознаки структурної подібності й відмінності незалежно від типологічної релевантності. І для характерології, і для зіставного мовознавства також релевантні такі базові поняття, як «тип мови» або «клас».

4. Універсологія

Універсологія (лінгвістика універсалій) — напрям досліджень, зорієнтований на виявлення найзагальніших структурних характеристик мови, які виокремлюють її з-поміж інших природних і штучних сигнальних систем.

Так, у всіх мовах є голосні і приголосні фонemi. У переважній більшості мов є форма теперішнього часу дієслова. У всіх мовах світу думки виражаються реченнями. У

кожній мові є власні імена. Такі спільні для всіх або для більшості мов риси називають *універсаліями*.

Думка про універсальність мовних явищ бере свій початок від античних граматик. У XIII ст. виник термін універсальна граматика (*grammatica universalis*). Однак справжні дослідження універсалій відносять до середини XX ст. У 1957 р. («Меморандум про мовні універсали» Дж. Грінберга, Дж. Дженкінса, Ч. Осгуда).

Мовні універсали визначають на основі трьох параметрів: 1) спільність властивостей усіх мов на відміну від «мови» тварин; 2) сукупність змістових категорій, що виражаються певними засобами в мові; 3) спільність властивостей самих мовних структур. Прикладом мовної універсали першого типу може бути така: людською мовою можна легко породжувати й сприймати нову інформацію; другого — в усіх мовах виражені відношення між суб'єктом і предикатом, є категорії посесивності, оцінки, множинності. Найбільша кількість універсалій належить до третього типу: в мові не може існувати менше десяти і більше вісімдесяти фонем; якщо в мові є троїна, то обов'язково є й двоїна; якщо є протиставлення приголосних за твердістю/м'якістю, то немає поліфонії голосних; якщо слова тільки односкладові, то вони одноморфемні і в мові наявний музикальний наголос; якщо в мові є флексія, то є й дериваційний афікс; якщо в мові суб'єкт стоїть перед дієсловом і об'єкт стоїть перед дієсловом, то в ній є відмінки; якщо в мові є прийменник і немає післяйменника, то іменник у родовому відмінку розташовується після іменника в називному відмінку; якщо в мові є категорія відмінка, то є й категорія числа.

Існує кілька класифікацій універсалій, за основу яких взято різні критерії. За методикою встановлення розрізняють:

- дедуктивні універсали (встановлюються шляхом припущення і є обов'язковими для всіх мов);
- індуктивні (встановлюються емпірично і є в усіх відомих мовах).

За поширенням у мовах виокремлюють:

- абсолютні, повні (які не мають винятків);

— статистичні, неповні (позначають явища високого ступеня ймовірності, але не охоплюють усі мови; їх ще називають фреквенталіями).

З огляду на характер універсалій виділяють:

— прості, елементарні, які констатують наявність або відсутність чогось (у всіх мовах є X);

— складні, імплікаційні, які визначають певну залежність між різними явищами (якщо в мові є X, то в ній є Y).

За часовим критерієм розрізняють:

— синхронічні (характерні для сучасного стану мов);

— діахронічні (стверджують однакові закономірності змін у всіх мовах).

Універсали й унікалії — два полюси на шкалі подібностей і відмінностей мов. Немає мов, які б не мали спільних ознак зі всіма іншими мовами, але немає й мов, які б не мали власних, властивих тільки їм рис. Універсологія змикається із загальним мовознавством, яке вивчає загальні закономірності будови мови, а вивчення унікалій є предметом конкретного мовознавства. Знання універсалій необхідне мовознавцям, які працюють у галузі ареальної лінгвістики, типології та історичної реконструкції.

Грунтовно досліджували універсали Б. А. Успенський «Структурна типологія мов», Ю. В. Рождественський, Б. О. Серебренников, В. М. Ярцева та ін.

Теорія універсалій еволюціонувала від пошуків поверхневих і відтак імплікаційних універсалій у синхронії до пошуків діахронічних універсалій і широких типологічних зіставлень способів реалізації однієї й тієї самої змістової універсали. В останні роки помітним є звернення дослідників до універсалій тексту і порядку компонентів у синтаксичних структурах. Вихід за межі внутрішньоструктурної інтерпретації зумовлює нові можливості пояснення дії універсалій: соціальні причини, кодифікація, поява писемності та ін.

Список рекомендованої літератури

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 26—32.

Базелл Ч. Лингвистическая типология // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 3—30.

Буранов Дж. Сопоставительная типология английского и тюркских языков. — М., 1983. — С. 55—73.

Вардуть И. Ф. О предмете и задачах типологии // Лингвистическая типология. — М., 1965.

Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. — М., 1999.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 8—9, 11—19.

Гринберг Дж., Осгуд Ч., Джзенкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Новое в лингвистике. — М., 1970. — Вып. V. Языковые универсалии. — С. 31—44.

Гухман М. М. О предмете исторической типологии // Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 19—25.

Климов Г. А. Принципы контенсивной типологии. — М., 1983.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . – Київ : Академія, 2006 . – 423 с.

Матезиус В. О лингвистической характерологии // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 18-26.

Потье Б. Типология // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 187—204.

Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях // Вопр. языкознания. — 1972. — № 2. — С. 3—16.

Скаличка В. О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. — М., 1965. — Вып. III. — С. 19—36.

Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. — М., 1970. — Вып. V. Языковые универсалии. — С. 250—298.

Успенский Б. А. Структурная типология языков. — М., 1965.

ЛЕКЦІЯ 3

Типологічна класифікація мов

План:

1. Мовний тип і тип у мові.
2. Різновиди типологічної класифікації мов.

1. Мовний тип і тип у мові

Мовний тип — спільне, що притаманне групі мов, характерне для всіх мов цієї групи і відрізняє її від інших груп; особлива структура ряду мовних систем.

Мовний тип виводиться з мовного різноманіття як якась середня величина, що пояснює особливі риси структурно об'єднаних груп мов. Наприклад: група відмінкових мов (українська, російська, польська, німецька тощо). Правда, певна ознака, за якою мови об'єднуються в певний тип, може виявлятися в мовах, що входять до певного типу, різною мірою. Зокрема, ступінь відхилення від номінативності в українській мові є вищим, ніж у німецькій (пор.: *Мені страшно*, *Мені хочеться*, *Вітром знесло дах будинку* і *Ich habe Angst*, *Ich will*, *Das Haus wurde vom Wind abgedacht* тощо).

Мовний тип — це певна комбінація типологічно релевантних ознак, система структурних ознак, що характеризуються певною ієрархією. Сукупність диференційних ознак типу повинна об'єднувати тільки логічно взаємно необхідні риси, а не явища, які вільно поєднуються. До них належать також універсальні й індивідуальні явища. Поняття мовного типу не може бути

одномірним, тобто побудованим на основі якоїсь єдиної ознаки; вона спирається на факти всіх рівнів мови.

Мовознавці виділяють п'ять основних мовних типів:

1) зовнішньофлексивний (граматичне значення виражається за допомогою закінчення, що приєднується до основи слова);

2) внутрішньофлексивний (граматичні значення виражаються за допомогою внутрішньої флексії, тобто чергування звуків у корені слова, як, наприклад, в семіто-хамітських мовах);

3) аглютинативний (для нього характерний сингармонізм, відсутність узгодження як типу синтаксичного зв'язку, розташування означення перед означуваним, наявність розгорнутих членів речення замість підрядних речень, граматичне значення виражається за допомогою однозначних афіксів-приклейок; див. тур. *ev* «дім», *ev-im* «мій дім», *ev-ler* «доми», *ev-ler-im* «мої дома», *ev-im-den* «з мого дому», *ev-ler-im-den* «з моїх домів»);

4) полісинтетичний (ґрунтується головним чином на об'єднанні аморфних слів-основ в єдині складні комплекси, сукупність яких оформляється службовими елементами);

5) ізолятивний (у цьому типі відсутня флексія, слова в реченні ізольовані, тобто між ними нема формального зв'язку; слабо протиставлені повнозначні й службові слова; граматичні значення виражаються за допомогою порядку слів, інтонації, редуплікації тощо).

У структурі кожної мови є риси, що характеризують різні типи. Іншими словами, у мовах певного типу є елементи іншого типу. Так, в англійській флексивній мові є риси аглютинативності: форми множини іменників виражаються однозначними морфемами *-s*, *-es*, *-en* (*table* «стіл» — *tables* «столи», *lunch* «другий сніданок» — *lunches* «сніданки», *bus* «автобус» — *buses* «автобуси», *child* «дитина» — *children* «діти», *ox* «віл» — *oxen* «воли»). По суті, за аглютинативним принципом побудовані дієслова з прийменниками *about*, *away*, *down*, *on*, *off*, *out*, *up*: *get about* «поширюватися», *get away* «уникати», *get down* «проковтнути»; *give out* «розподіляти», *give back* «повертати, віддавати», *give off*

«випускати, виділяти», *give on* «ринутися вперед», *give over* «передавати, вручати», *give up* «залишити». Тут прийменники зберігають своє основне значення, але значення дієслова після приєднання прийменників щоразу змінюється.

В англійській мові немає категорії роду, через що немає узгодження прикметника і присвійного займенника з іменником (*the new book* «нова книжка» — *the new books* «нові книжки»), однак все ж таки трапляються випадки узгодження в числі вказівних займенників із іменниками (*this book* «ця книжка» — *these books* «ці книжки», *that table* «той стіл» — *those tables* «ті столи»). Порядок слів суворо фіксований: суб'єкт + предикат + об'єкт (тобто такий, як у китайській мові). Цими двома останніми ознаками англійська флективна мова зближується з ізолятивними мовами. Усі флективні мови характеризуються чітким протиставленням частин мови: кожна частина мови має властиві тільки їй морфологічні характеристики (пор.: укр. спів — співати — співочий, біг — бігати). В англійській мові частини мови так не розрізняються, і в цьому аспекті англійська мова нагадує аглютинативні й ізолятивні мови (пор.: *cold* «холод», «простуда» і *cold* «холодний», *love* «любов» і *love* «любити»).

Риси інкорпорації (рамкову конструкцію) знаходимо у флективних англійській і німецькій мовах: *the good boy* «добрий хлопець», *die interessanten Bücher* «цікаві книжки».

В українській мові, яка є синтетичною, трапляються риси аналітизму: аналітичні форми майбутнього часу поряд із синтетичними (писатиму — буду писати), аналітичні форми (також поряд із синтетичними) ступенів порівняння прикметників і прислівників (веселіший — більш веселий, найвеселіший — найбільш веселий, грамотніше — більш грамотно). Слід зазначити, що аналітичність (службові слова) властива всім мовам.

Так, у структурі кожної мови наявні ознаки різних типів. Однак вони для перелічених мов не є визначальними. Йдеться про тип у мові.

Тип у мові — окремі ознаки інших типів у мові певного типу.

Під типом у мові розуміють мовні ознаки, які не є основними для певної мови, але утворюють стійку сукупність. Саме тому тип мови визначається за тими ознаками, які переважають у мові. Це стійка сукупність взаємопов'язаних основних (провідних) ознак, характерних для групи мов. Наявність або відсутність якоїсь ознаки зумовлена наявністю або відсутністю інших ознак.

Тип мови є ширшим поняттям, ніж тип у мові. Як типи мови виділяють ізолятивний, аглютинативний, полісинтетичний і флективний, а типами в мові вважають помічену в деяких мовах особливість мовної структури, наприклад наявність або ступінь аналітизму граматичних форм, наявність чи відсутність граматичних змін на стику морфем — фузія чи аглютинація. Отже, коли говорять про тип мови, мають на увазі сукупність провідних ознак, якими характеризуються системи певної групи мов, а коли говорять про тип у мові, мають на увазі конкретні мовні ознаки, які є в системі цієї чи іншої мови або певних мов. Наприклад, в одних мовах наголос є вільним, а в інших — фіксованим, довгота голосних в одних мовах є диференційною ознакою фонем, а в інших — ні. Якщо поняття мовного типу не може бути одномірним, тобто побудованим на основі якоїсь однієї ознаки, то тип у мові може бути одномірним.

Донині не розв'язано проблему зв'язку мовних типів з поняттєвими категоріями у плані співвідношення форми і змісту, тобто питання про те, чи є мовний тип категорією суто структурно типологічною, чи він пов'язаний із змістовим планом мови. З огляду на це при вирішенні питання про мовний тип не можна обійти увагою проблему взаємозв'язку різних рівнів мови. Певні граматичні значення можуть передаватися засобами, які належать до різних мовних рівнів. Пор. англ. *John continues to work* — *John has been working*, де значення «продовження (тривалість) дії до теперішнього часу» у першому випадку передається лексично, а в другому — граматично (морфологічно), і укр. *Джон продовжує працювати*, де це значення виражене лексично (продовжує) й інших способів вираження цього значення тут немає. В. М. Ярцева робить висновок, що мовний тип є певною формою

організації поняттєвого змісту мови. Тому врахування всієї тріади «форма — функція — значення» забезпечує ту змістовість типологічного аналізу, яка відповідає вимогам сучасної науки.

2. Різновиди типологічної класифікації мов

Перша спроба типологічної класифікації належить німецькому мовознавцеві *Ф. Шлегелю*, який виділив два типи мов — флективні, тобто мови, в яких слова мають закінчення, і нефлективні, в яких слова не мають закінчень. Його брат *А. Шлегель* удосконалив цю класифікацію, виділивши мови «без граматичної структури» (пізніше вони були названі аморфними, або ізолятивними). Він також поділив усі мови на більш ранні (синтетичні) і пізніші (аналітичні).

Власну типологічну класифікацію запропонував *В. фон Гумбольдт* (1767—1835). Він виділив три типи мов: ізолятивні, аглютинативні й флективні, а в типі аглютинативних мов — інкорпоративні (мови зі специфічними інкорпоративними комплексами, де стерті межі між словом і реченням). Ця класифікація ґрунтується на здатності коренів слів приєднувати до себе певний тип морфем.

Ф. Бопп не визнав класифікації *В. фон Гумбольдта* і запропонував свою, в якій виділив три типи мов на основі кореневої ознаки: мови з моносилабічними (односкладовими) коренями; мови з дисилабічними (двоскладовими) коренями і мови з коренями, які можуть поєднуватися.

А. Шлейхер визнав класифікацію Гумбольдта (щоправда, він не виокремлював інкорпоративних мов) і, як його попередники, вважав, що мови розвиваються в напрямі від ізоляції до флексії. Він поділив мовні елементи на такі, що виражають значення (корені), і такі, що виражають відношення. У кожному виділеному типі розмежовував синтетичні й аналітичні підтипи. Як основоположник біологічного напрямку в мовознавстві (натуралізму) вчення про мовні типи він назвав морфологією, а класифікацію мов, основану на структурних особливостях — морфологічною.

Отже, мовознавці першої половини XIX ст. намагалися представити різні структурні типи мов як етапи єдиного процесу розвитку мови загалом, як рух від менш досконалого до більш досконалого стану.

Наприкінці XIX ст. за основу типологічної класифікації вже брали не одну, а кілька ознак (праці Г. Штейнтала, М. Мюллера, Ф. Містелі, Ф. Фінка). Типологічна класифікація стає багатовимірною. *Г. Штейнталь* (1823—1899) уперше в основу класифікації мов поклав синтаксичну ознаку — синтаксичні зв'язки між словами. *М. Мюллер* (1823—1900) на основі можливості поєднання і способу поєднання коренів розрізняв три типи мов: 1) мови, в яких корені можуть уживатися як слова, зберігаючи своє значення; 2) мови, в яких два корені можуть поєднуватися, щоб утворити слова, внаслідок чого один із компонентів утрачає своє значення; 3) мови, де два корені утворюють складне слово і в складенні обидва корені втрачають своє значення. Він також указав на те, що критерієм типологічної класифікації мов можуть бути морфологічні процеси.

Швейцарський мовознавець *Ф. Містелі* (1841 —1903) за основу типологічної класифікації взяв два нових критерії: місце слова в реченні і внутрішню структуру слова. Вчений перший розмежував коренеізолятивні мови (типу китайської) і основоізолятивні (типу індонезійської). Його заслугою є й те, що він уперше ввів у практику типологічних досліджень матеріал америндських, аустроазійських і африканських мов.

Німецький мовознавець *Ф. Фінк* побудував свою класифікацію на критеріях складності слова і фрагментарності його структури. За цими критеріями він ділив мови на мови з масивною структурою і мови з фрагментарною структурою.

Російський мовознавець *П. Ф. Фортунатов* як критерій традиційно використовує морфологічні особливості слова і на їх основі виділяє чотири типи: 1) аглютинативні мови; 2) флективно-аглютинативні мови; 3) флективні; 4) кореневі.

На початку XX ст. мовознавці вказали на недоліки наявних на той час класифікацій: невмотивоване об'єднання історично або логічно не пов'язаних ознак; багатство емпіричного матеріалу, що не підпадає під жоден тип; хиткість

і довільність критеріїв та обмежена їхня пояснювальна сила. Це спричинило перегляд основних принципів побудови типологічної класифікації мов. Е. Сепір поділяє мови за типами на основі таких трьох критеріїв: 1) типи виражених граматичних понять (типи функціонування формально-граматичних елементів); 2) «техніка», яка переважає в мові; 3) ступінь синтезу. З погляду їхньої природи розрізняють чотири типи понять: 1) основні поняття; 2) дериваційні поняття; 3) конкретно-реляційні поняття; 4) абстрактно-реляційні поняття.

Відповідно до вказаних типів понять Е. Сепір ділить усі мови на чотири типи: 1) прості суто реляційні мови (мови без афіксації); 2) складні суто реляційні мови (мови, які виражають синтаксичні відношення в чистому вигляді і які мають здатність модифікувати значення кореневих елементів шляхом афіксації і внутрішніх змін); 3) прості змішано-реляційні мови (мови, в яких синтаксичні відношення виражаються у зв'язку з поняттями, не зовсім позбавленими конкретного значення, але кореневі елементи не можуть зазнавати ні афіксації, ні внутрішніх змін); 4) складні змішано-реляційні мови (мови зі «змішаними» синтаксичними відношеннями, подібно до мов змішано-реляційних, які мають здатність модифікувати значення кореневих елементів шляхом афіксації або внутрішніх змін). До них належать флективні, а також багато аглютинативних мов.

Кожен із цих типів ділиться на чотири підтипи залежно від «техніки», яку застосовує мова. За «технікою» мови можуть бути: ізолятивними; аглютинативними; фузійними; символічними (мови з внутрішньою флексією, тобто з чергуванням голосних у корені слова для вираження граматичних значень).

За ступенем «синтезу» вчений поділяє мови на аналітичні, синтетичні й полісинтетичні.

На основі всіх трьох критеріїв виникла складна шкала, в якій факти весь час доповнюються пояснювальними зауваженнями типу *middling* «помірно», *strongly* «сильно», *tinge* «злегка», *weakly* «слабо» (слабо аглютинативна мова, злегка аглютинативно-фузійна мова, ледь символічна мова,

сильно символічна мова то- що) і за якою виділяється 21 тип мов.

Класифікацію Е. Сепіра розвинув Дж. Грінберг. Узявши за основу критерії Сепіра і підпорядкувавши їх своїй меті, він запропонував обчислення ступеня виявлюваної в синтагматиці тієї чи іншої ознаки мовної структури. В основу своєї класифікації він поклав п'ять ознак. Кожна ознака, в свою чергу, складається з одного або більше індексів, які використовуються для визначення місця мови щодо інших мов. Цими параметрами є: ступінь синтезу; спосіб зв'язку (техніка); наявність або відсутність дериваційних і конкретно-реляційних понять; порядок слідування підпорядкованих елементів стосовно кореня; способи для встановлення зв'язку між словами. На основі цих параметрів виділено такі десять індексів: 1) індекс синтезу, який визначається за формулою M/W (відношення кількості морфем до кількості слів); 2) індекс аглютинації (A/J — відношення кількості аглютинативних конструкцій до кількості швів між морфемами); 3) індекс словоскладання (R/W — відношення кількості коренів до кількості слів); 4) індекс деривації (D/W — відношення кількості дериваційних морфем до кількості слів); 5) індекс домінантної словозміни (I/W — відношення кількості словозмінних морфем до кількості слів); 6) індекс префіксації (P/W — відношення кількості префіксів до кількості слів); 7) індекс суфіксації (S/W — відношення кількості суфіксів до кількості слів); 8) індекс ізоляції (O/N — відношення певного порядку слів до нексуса — певного принципу вказування на відношення між словами в реченні); 9) індекс словозміни в чистому вигляді (P_i/N — відношення чистої словозміни до нексуса); 10) індекс узгодження (C_0/N — відношення випадків узгодження до нексуса)¹. Перелічені індекси Дж. Грінберг застосував до восьми мов різних типів (санскриту, англійської, англосаксонської, перської, суахілі, в'єтнамської, якутської й ескімоської) і визначив ступінь наявності індексів у досліджуваних мовах (табл. 1).

Таблиця 1

	Санскрит	Англо-сакс.	Перськ.	Англ.	Якут.	Суахілі	В'єтнам.	Ескімос.
Синтез	2,59	2,12	1,52	1,68	2,17	2,55	1,06	3,72
Аглютинація	0,09	0,11	0,34	0,30	0,51	0,67		0,03
Словоскладання	1,13	1,00	1,03	1,00	1,02	1,00	1,07	1,00
Деривація	0,62	0,20	0,10	0,15	0,35	0,07	0,00	1,25
Переважає словотвір	0,84	0,90	0,39	0,53	0,82	0,80	0,00	1,75
Префіксація	0,16	0,06	0,01	0,04	0,00	1,16	0,00	0,00
Суфіксація	1,18	1,03	0,49	0,64	1,15	0,41	0,00	2,72
Ізоляція	0,16	0,15	0,52	0,75	0,29	0,40	1,00	0,02
Власне словозміна	0,46	0,47	0,29	0,14	0,59	0,19	0,00	0,46
Узгодження	0,38	0,38	0,19	0,11	0,12	0,41	0,00	0,38

¹ Значення символів: M — *morpheme* «морфема», W — *word* «слово», A — *agglutination* «аглютинація», J — *junction* «стик, шов», R — *root* «корінь», D — *derivational* «словотвірний», I — *inflectional* «словозмінний», P — *prefix* «префікс», S — *suffix* «суфікс», O — *order* «порядок», P₁ — *pure inflection* «чиста словозміна», C₀ — *concord* «узгодження», N — *nexus* «нексус».

Типологічна класифікація Дж. Грінберга однозначно й точно визначає місце кожної мови стосовно іншої за певними ознаками.

Існують й інші типологічні класифікації мов: В. М. Алпатов запропонував класифікацію мов на основі наявності в мові флексій, формантів-приклеюк і службових слів, виділивши вісім типів.

Існують класифікації мов за окремими мовними рівнями і за окремими рівневими ознаками: синтаксична типологія І. І. Мещанинова (виділяє три типи мов: номінативні, ергативні й пасивні) та фонологічна і морфологічна типології О. В. Ісаченка.

Опрацьована Мещаниновим синтаксична типологія мов була доповнена, розширена й уточнена чеським ученим Володимиром Скалічкою (1909—1991). Він установив, що для аглютинативних мов характерний твердий порядок слів: підмет — непрямо́й до́датак — прямо́й до́датак — присудок; для флективних мов — відносно вільний порядок слів: підмет — присудок — непрямо́й до́датак — прямо́й до́датак; для ізолятивних мов — твердий порядок слів: підмет — присудок — прямо́й до́датак.

Синтаксичну типологію щодо америндських мов опрацював польський мовознавець *Т. Мілевський* (1906—1966).

Австрійський мовознавець *О. В. Ісаченко* запропонував морфологічну і фонетичну типології. За морфологічною типологією Ісаченко ділить усі мови на дві групи: вербальні й невербальні. До вербальних належать мови з багатим дієвідмінюванням і бідним відмінюванням іменних частин мови (романські, германські, болгарська). До *невербальних* мов належать такі, що мають розвинуте відмінювання іменних частин мови і ослаблене дієвідмінювання (українська, російська та інші мови). За фонетичною класифікацією залежно від кількості голосних і приголосних слов'янські мови вчений поділив на вокалічні, тобто з переважанням голосних (сербська, хорватська, словенська, кашубська), і консонантичні, де переважають приголосні (усі інші слов'янські мови). *О. В. Ісаченко* виділяє для слов'янських мов такі основні типи: радикальний вокалічний тип, представлений сербською, словацькою, словенською і кашубською мовами, і радикальний консонантичний, представлений східнослов'янськими, лужицькими й болгарською мовами. Третій тип, до якого належить літературна словацька мова, розташований між указаними двома крайніми мовними типами.

Український мовознавець *П. К. Ковальов* (1898—1973) вніс деякі корективи щодо місця української мови в типології *О. Ісаченка*. Він акцентував на відмінних рисах між, на його думку, консонантичною російською мовою і значною мірою вокалічною українською.

Найновіша рівнева (фонологічна) типологія представлена російським мовознавцем *В. Б. Касевичем*. Він усі сучасні мови поділяє за чотирма фонотипологічними класами: складові мови (китайсько-тибетські, тайські та деякі інші); нескладові, або фонемні (індоєвропейські, алтайські та ін.); невластне складові (мон-кхмерські, можливо, японська); нескладові з рисами силабізму (більшість індонезійських). У складових і невластне складових мовах основною фонологічною одиницею сегментної сфери виступає склад

(силабема). Тут склад є необхідним і достатнім мінімумом для формування експонента морфеми.

Спробу словотвірної типології здійснив чеський мовознавець *В. Матезіус* (1882—1945). На його думку, в мовах існує два типи найменування: ізолятивний, або невмотивований, — той, що не має чіткої етимології (англ. *veal* «телятина», чеськ. *okrin*), і описовий, або включний, тобто етимологічно пов'язаний з іншими словами (нім. *Kalbsfleisch*, чеськ. *teleci*).

Отже, протягом більше ніж двох століть тривають пошуки типологічної класифікації мов, однак єдиної типологічної класифікації досі немає. Очевидно, така єдина класифікація і неможлива. Мови настільки багатогранні, що втиснути їх у якусь одну класифікаційну схему важко.

Список рекомендованої літератури

Алпатов В. М. Об уточнении понятия «флексивный язык» //Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 92—101.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 13—23.

Буранов Дж. Сопоставительная типология английского и тюркских языков. — М., 1983. — С. 41—52.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 9—10.

Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. III. — С. 60—94.

Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. III. — С. 106—121.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Мещанинов И. И. Номинативное и эргативное предложения: Типологическое сопоставление структур. — М., 1984.

Солнцев В. М. Типология и тип языка // Вопросы языкознания. — 1978. — № 2. — С. 26—41.

Ярцева В. Н. К определению понятия «языковой тип» // Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 6—12.

ЛЕКЦІЯ 4

Методика зіставного мовознавства

План:

1. Зіставний метод. Прийоми індукції і дедукції в зіставному мовознавстві.
2. Проблема мови-еталона порівняння (*tertium comparationis*).
3. Принципи зіставних досліджень.
4. Рівні й аспекти зіставного дослідження.
5. Етапи зіставного аналізу.
6. Використання інших методів у зіставних дослідженнях.

1. Зіставний метод. Прийоми індукції і дедукції в зіставному мовознавстві

У зіставно-типологічних дослідженнях застосовуються, з одного боку, притаманні всім наукам прийоми індукції і дедукції, а з іншого боку — зіставний метод.

Індукція (лат. *inductio* — наведення, збудження) — прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень.

Дедукція (лат. *deductio*, від *deduco* — виводжу) — спосіб дослідження, який полягає у переході від загального до окремого; одна з форм умовиводу, за якої на основі загального

правила з одних положень як істинних виводиться нове істинне положення

З дедукцією пов'язане поняття гіпотези (існує навіть термін *гіпотетико-дедуктивний метод*). *Гіпотеза* — це науково обґрунтоване припущення, висунуте для пояснення певного явища або закономірного зв'язку між сукупністю явищ (гіпотеза лінгвальної відносності Сепіра — Уорфа, гіпотеза лінгвальної доповняльності, маррівська гіпотеза чотирьох елементів — сал, бер, йон, рош тощо).

Зіставне мовознавство є окремою науковою парадигмою, яка пов'язана із власним методом дослідження — зіставним (його ще називають контрастивним, зіставно-типологічним і синхронно-порівняльним).

Зіставний метод — сукупність прийомів дослідження і опису мови шляхом її системного порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки на фоні спільних рис.

Цей метод спрямований передусім на виявлення відмінностей між двома чи більше мовами (унікалій), хоча й не ігнорує їхніх спільних рис. Застосовується цей метод до будь-яких мов безвідносно до їхньої генетичної, типологічної та ареальної належності для аналізу співвідношення їхніх структурних елементів і структури в цілому переважно на синхронному зрізі з урахуванням усіх факторів їхньої взаємодії, взаємопроникнення і взаємовпливу на всіх мовних рівнях. Щоправда, останнім часом зіставний метод використовується і на часовій осі (зіставляються два історичні періоди однієї й тієї самої мови). Це так звана внутрішньомовна конфронтація.

Зіставлення є способом поглибленого пізнання системно-функціональних закономірностей мов.

Ефективність зіставного методу залежить від коректності його застосування, тобто від того, що зіставляється і в який спосіб. Залежно від спрямованості, за Р. Штернеманом, розрізняють односторонній і двосторонній (багатосторонній) зіставний аналіз. За одностороннього підходу вихідним пунктом виступає одна з порівнюваних мов. Міжмовне порівняння здійснюється в напрямі «вихідна мова — цільова мова». Вихідна мова виконує роль системи

співвідносних понять опису цільової мови. Такий підхід виявляє значення лексичних і граматичних явищ вихідної мови. Спочатку встановлюється структура значення певної одиниці у вихідній мові, тобто проводиться семасіологічний аналіз, а відтак ця одиниця проектується на площину значень цільової мови. Наприклад:

нім. *wenn* — англ. : *when* (часове значення), *if, in case* (умовне значення);

франц. *komme* — нім. : *Mensch* «людина», *Mann* «мужчина, чоловік».

Результати одностороннього аналізу не є оборотними. Коли «перевернути» односторонню процедуру, то матимемо іншу картину.

За двостороннього (багатостороннього) підходу основою зіставлення є «третій член» (*tertium comparationis*) — певне позамовне поняття, не належне до жодної із зіставляваних мов явище, дедуктивно сформульоване метомовою, і простежуються способи його вираження в зіставляваних мовах. Цінність двостороннього підходу в тому, що він дає змогу виявити всі мовні засоби вираження чогось.

Обидва підходи мають переваги й недоліки. Перевага одностороннього підходу в тому, що він обходиться без метомови, а недоліком є те, що зіставлення може проводитися тільки в одному напрямі (образ другої мови в дзеркалі першої). Перевагою двостороннього підходу є те, що обидві мови рівноцінні, а недоліком — те, що порівняння спирається на метомову, якої поки що немає (існують різні пропозиції).

2. Проблема мови-еталона порівняння (*tertium comparationis*)

Ефективність контрастивного аналізу залежить від вдало вибраного еталона (основи порівняння, спільного знаменника), на основі якого визначається реалізація певної ознаки. Тому дослідники-контрастивісти вважають, що для цього необхідна особлива метомова. Метомова, як правило, не відображає жодної з реально наявних мовних систем, а втілює в собі якийсь ідеальний тип, що служить інструментом

порівняння реальних систем. Така метамова повинна мати імена всіх одиниць і властивостей мов — об'єктів дослідження (у ній мають бути представлені універсальні властивості всіх мов), вираження для різних характеристик цих мов і бути зручною для зіставлення з усіма мовами. В ідеалі метамова має бути універсальною для порівняння систем різних мов (відомих і невідомих).

На практиці в ролі метамови найчастіше використовують одну з мов (порівнювану або якусь третю). Наприклад, при зіставленні англійської та української мов можна відштовхуватися від обох. Зіставний опис при цьому буде значно різнитися. Якщо взяти англійську мову за основу, то важливо буде з'ясувати, які засоби має українська мова для передавання значень англійських артиклів. Якщо відштовхуватися від української мови, то необхідно з'ясувати, як в англійській мові передаються значення українських видових форм дієслова. Отже, зіставлення з якоюсь мовою, умовно прийнятою за еталон, не має абсолютного характеру і дає відносні результати, які не завжди є надійною підставою для висновків.

Іноколи в ролі мови-еталона використовують якусь реальну третю мову. Так, угорський мовознавець К. Керестеш у дослідженні англійських прийменників і угорських післяйменників обрав як еталон для порівняння латинську мову. Б. А. Успенський у ролі мови-еталона пропонує розглядати ізолятивні (в його термінології — аморфні) мови, які, на його думку, мають найпростішу структуру і в яких чітко і послідовно виражені для всіх мов інваріантні значення.

На думку В. Г. Гака, існує три головні основи для порівняння: 1) одна з зіставляваних мов; 2) сконструйована індуктивно на основі зіставляваних мов мова-еталон, яка має всі значення, що реалізуються хоча б в одній із них; 3) абсолютна мова-еталон, що містить категорії форм і значень, виявлених дедуктивно.

За сферою (широтою) використання розрізняють *мінімальну* мову-еталон (її можна застосувати в дослідженні обмеженої кількості мов) і *максимальну* (має відносно необмежене застосування і здатна визначати лінгвістичні

універсали). За характером структурної організації і змістовим наповненням виокремлюють *анкетні* та *редукційні* мови-еталони.

У значенні «мова-еталон» часто використовують синонімічний термін *tertium comparationis* «третій член порівняння», або *основа зіставлення*. Ці терміни є ширшими, оскільки охоплюють не тільки природну чи штучно сконструйовану мову, а й вужчі, конкретніші об'єкти як основу порівняння, наприклад якусь поняттєву категорію (причинність, посесивність, модальність, збірність, детермінація, зворотність тощо). Їх часто не зовсім коректно називають мовою-еталоном, однак це не мова, а лише основа порівняння, третій член, поняття, на основі якого простежуються способи його вираження в зіставляваних мовах. У подібних випадках слід використовувати терміни *основа порівняння*, або *tertium comparationis*. Так, еталонний характер має поняття семантичного поля і пов'язане з ним поняття семантичного множника — семи (для лексики), а також поняття функціонально-семантичного поля (для системи мови в цілому).

Отже, основа порівняння може варіюватися залежно від того, що досліджується, — мова загалом, певний її рівень, функціонально-семантичне поле тощо.

Як *tertium comparationis* у зіставленні мов можуть виступати окремі концепти (такі дослідження широко практикуються), пропозиції (семантичні інваріанти, спільні для всіх членів модальної і комунікативної парадигм речень і похідних від них конструкцій), моделі ситуацій і цілісних текстів, при цьому враховуються етнокультурні особливості зіставляваних мов, соціальні, вікові, ситуативні співвідношення учасників акту спілкування.

3. Принципи зіставних досліджень

В. Д. Аракін виділяє три принципи зіставного аналізу: принцип системного підходу до опису подібностей і відмінностей; принцип опори на змістову основу зіставляваних явищ (семантичний принцип); принцип

врахування функціональних особливостей зіставляваних одиниць.

Принцип системного підходу. Він полягає в тому, що кожне явище слід розглядати в системі, тобто у його зв'язках з іншими явищами тієї системи, до якої воно належить. Порівнювати можна парадигматичні групи (підсистеми, поля, лексико-семантичні групи, синонімічні ряди тощо). Водночас не можна забувати про можливість передавання одних і тих самих значень засобами, які належать до різних мовних рівнів. Так, в українській мові дія, що почалася в минулому і триває в момент мовлення, може бути виражена тільки на лексичному рівні (*Іван продовжує працювати*), а в англійській мові — на лексичному і морфологічному (*John continues to work i John has been working*).

Принцип опори на змістову основу порівнюваних явищ (семантичний принцип). Уперше на несамодостатність підходу від форми до змісту вказав Л. В. Щерба. Він акцентував на необхідності застосування семантичного принципу в зіставних дослідженнях. Останнім часом стає популярною думка про те, що найпродуктивнішою основою для порівняння мов є семантика (Ф. Груча, С. Сятковський, В. М. Ярцева і О. В. Бондарко). Необхідність семантичного принципу в контрастивних лінгвістичних дослідженнях зумовлена кількома причинами: 1) незаперечним нині є положення про примат мовного змісту над формою; 2) найновіші дослідження вказують на первинність у слові лексичного і вторинність граматичного, що впливає з більшої глибини граматичної абстракції порівняно з лексичною. Тому природно вбачати, що саме в лексиці приховані фундаментальні риси мовної структури, які зумовлюють наявність багатьох специфічних ознак на інших рівнях мови.

Принцип врахування функціональних особливостей зіставляваних одиниць. Цей принцип пов'язаний з попереднім, оскільки нерідко значення інтерпретується як функція, і навпаки. Однак часто одиниці з подібним значенням функціонально нетотожні в різних мовах,

що пов'язано з їх місцем у системі мови, соціальними, етнокультурними та іншими причинами. Так, однакові функції можуть виконувати одиниці різних мовних рівнів (це можна виявити як в одній і тій самій мові, так і при зіставленні двох мов). Тому зіставлення слід здійснювати на основі функціональної подібності фактів досліджуваних мов.

Крім цих трьох головних принципів, деякі вчені виділяють ще принцип термінологічної адекватності (створення адекватної термінології, яка б мала спільні дефініції); принцип достатньої глибини порівняння (виявлення всіх суттєвих подібностей і відмінностей); принцип урахування спорідненості й типологічної близькості (при порівнянні близькоспоріднених і типологічно подібних неспоріднених мов можливості застосування малосистемного підходу розширюються, а при порівнянні типологічно неподібних мов — звужуються); принцип урахування позитивного і негативного перенесення лінгвістичних знань (лінгвістичні знання, здобуті в дослідженнях однієї мови, допомагають у дослідженні іншої мови, однак не можна приписувати ознаки однієї мови іншій); принцип двостороннього порівняння (за такого порівняння в поле зору потрапляють особливості двох порівнюваних мов); принцип урахування функціональних стилів; принцип територіальної необмеженості (для зіставної лінгвістики просторове розміщення мов не має значення).

4. Рівні й аспекти зіставного дослідження

У мовознавстві розрізняють рівні мови, які досліджують, і рівні дослідження мови. У першому випадку йдеться про об'єкт дослідження. Так, об'єктом зіставного аналізу можуть бути одиниці будь-якого рівня мови — фонологічного, морфологічного, синтаксичного й лексико-семантичного. Щоправда, чистоту рівневого підходу не завжди можна витримати, бо те, що в одній мові виражається засобами одного рівня, в іншій мові може виражатися засобами іншого рівня (наприклад, вираження запитання і ствердження в російській і англійській мовах: у

російській мові запитання і ствердження можуть різнитися інтонаційно, а в англійській граматично за допомогою допоміжного дієслова *do*: *Вы знаете, где магазин. Вы знаете, где магазин? You know where the shop is. Do you know where the shop is?*)

Рівні дослідження мови — це рівні мовної організації, що рівнозначне рівню абстракції. Наприклад, зіставні дослідження можна проводити на емічному (рівень структури мови) і етичному (рівень мовлення) рівнях.

Е. Косеріу розрізняє чотири рівні зіставного аналізу: рівень типу мови (рівень принципів структурування в конкретній мові, тобто види й категорії функцій і способів, розглянутих у їх взаємозв'язку); рівень системи мови; рівень мовної норми; рівень функціонування мовної одиниці в тексті.

В. Г. Гак виділяє такі три аспекти (рівні) зіставного дослідження: 1) вираження (наприклад, утворення множини, форм роду, формальні особливості порядку слів); 2) зміст (наприклад, граматична категорія стосовно обсягу її значень: граматична категорія може бути в двох мовах, але кількість субкатегорій і обсяг їх значень можуть не збігатися; 3) функціонування (так, однина і множина можуть у зіставляваних мовах використовуватися по-різному). Як аспекти він розглядає ще семасіологічний (як використовується мовна одиниця) і ономасіологічний (якими засобами виражаються однакові значення в зіставляваних мовах) підходи.

5. Етапи зіставного аналізу

Зіставлення здійснюється в кілька етапів: точний і повний опис систем зіставляваних мов; зіставлення цих систем; контрастивні спостереження (висновки).

1. Точний і повний опис зіставляваних мов. До опису ставляться конкретні вимоги. Він повинен бути здійснений на базі єдиної граматичної теорії, на основі одного й того самого методу, за однією моделлю, з використанням однакової техніки й одного й того самого поняттєвого апарату.

2. Встановлення зіставляваності на різних рівнях (точки відліку при зіставленні). Суть зіставного вивчення

можна визначити як системно-функціональне зіставлення ізофункціональних одиниць незалежно від того, до якого рівня мовної системи вони належать. Процедура зіставлення ґрунтується на єдиному принципі: зіставлявані об'єкти розглядають як функціональні системи, порівняння яких здійснюється на основі ознак, релевантних для внутрішньої організації і функціонування цих систем. Описуються не просто одиниці, конструкції тощо, а їх функції. Якщо дві мови не можуть бути описані за однією моделлю, то шукають еталон порівняння, який би поєднував ознаки аналізованих одиниць обох мов.

Мета зіставного аналізу — встановлення співвідношення між мовними явищами, відповідностей, або кореспонденцій. Відповідність різномовних явищ визначається на основі спільної певної їхньої ознаки. Елементи різних мов, що перебувають у певному відношенні до даної ознаки, вважаються компарабельними. Ті явища обох мов, які не є компарабельними і не складають відповідності, вивчати цим методом неможливо.

Зіставна характеристика співвідносних міжмовних одиниць (корелятив) зводиться до встановлення відповідності (аналогії) і відмінності (контрасту).

3. Контрастивні спостереження (висновки). Це завершальний етап зіставного аналізу.

6. Використання інших методів у зіставних дослідженнях

У зіставному мовознавстві використовуються майже всі лінгвістичні методи.

Компонентний аналіз. Він ефективний у зіставленні лексико-семантичних і граматичних систем». Вважають, що компоненти (семи), як і фонологічні диференційні ознаки, є універсальними, не залежними від конкретної семантичної структури якоїсь мови, тому можуть служити основою порівняння (задають єдиний фон, на якому виділяються особливості кожної із зіставляваних мов). Методику компонентного аналізу в зіставних дослідженнях описав Дж.

Ді П'єтро: «Слова — поверхнева реалізація семантичних ознак. У процесі роботи з певним інвентарем семантичних ознак формулюється ряд універсальних селекційних правил, який створює повну й універсальну матрицю ознак. На основі цієї матриці за допомогою вторинного набору селекційних правил формується особлива матриця для кожної конкретної мови. Наприклад: для італ. слова *dito* і англ. *finger* «палець на руці» і *toe* «палець на нозі» ознаки вилучаються з однієї універсальної матриці. Якщо їх умовно позначити 'палець', 'на руці', 'на нозі' і т. д., то можна вважати ті ознаки такими, що виводяться з єдиного універсального інвентарю і поєднуються одна з одною за універсальними селекційними правилами. Відтак, використовуючи вторинний набір селекційних правил, кожній ознаці приписуємо плюсовий або мінусовий коефіцієнти з урахуванням особливостей семантики слова в кожній конкретній мові».

Ознаки	<i>dito</i>	<i>finger</i>	<i>toe</i>
'палець'	+	+	+
'на руці'	0	+	—
'на нозі'	0	—	+

Трансформаційно-породжувальна модель Н. Хомського. Вона використовується в контрастивних дослідженнях синтаксису і сприяє виявленню таких особливостей мовної структури, які за умов використання ІНШИХ методів могли б бути нерозвитими. Вважають, що переваги застосування трансформаційно-породжувальної граматики в зіставних дослідженнях полягають в тому, що: 1) відмінності між мовами формулюються як відмінності між системами і правилами для окремих ділянок мови; 2) у трансформаційно-породжувальній моделі застосовуються поняття «глибинної і поверхневої структур».

Глибинна структура. Це абстракція, яка містить усі елементи, необхідні для утворення поверхневих структур речень із подібною семантикою. До неї належить семантика речення (пропозиція і модальність). Способи реалізації цієї семантики в кожній мові належать до поверхневої структури. Поняття типу «агенс», «об'єкт», «дія», «інструмент», «локатив» тощо — одиниці глибинної структури, а поняття

типу «підмет», «присудок», «додаток», «обставина» тощо — поверхневої. Поверхневою є також уся фонетика.

Зіставлення поверхневих структур речень у різних мовах показує своєрідність у кожній із них правил породження поверхневих структур. Так, англійське речення *The room is hot* засвідчує, що в англійській мові деякі предикати допускають локативні актанти в ролі підмета. Парафраза *It is hot in the room* «У кімнаті жарко» засвідчує, що *the room* у першому реченні треба розглядати в глибинній структурі як локатив. Пор. *The milk is hot* «Молоко гаряче», де така парафраза неможлива. Англійська мова дуже часто допускає використання локатива й інструмента у функції підмета, що невластиво іншим індоєвропейським мовам.

Контрастивне зіставлення мов у разі використання глибинного синтаксису здійснюється в кілька етапів: 1. спостереження за відмінностями поверхневих структур; 2. формулювання глибинно-поверхневих (реалізаційних) правил, тобто правил переходу від глибинної структури до поверхневої.

Відмінкова граматики (Ч. Філлмор). Вона тісно пов'язана з трансформаційно-породжувальною граматиною. Використовується як метод опрацювання мовних фактів перед їх контрастивним описом. Відмінкова граматики — це своєрідна теорія універсальної семантичної бази мов.

Переклад. Деякі дослідники пропонують його як альтернативу іншим методам контрастивного аналізу. Т. О. Рєпіна, яка провела контрастивне дослідження на матеріалі власних перекладів, вважає, що переклад є найперспективнішим способом зіставного дослідження неблизько-споріднених мов. Інші дослідники, навпаки, стверджують, що переклад не можна вважати критерієм міжмовної еквівалентності, оскільки він може виявити контекстуальну, а не повносистемну еквівалентність. Не можна не погодитися з думкою Ді П'єтро, що переклад слід розглядати як технічний прийом, який використовується на початковому етапі контрастивного аналізу, а не як альтернативу іншим методам.

Математичні методи. Вони сприяють об'єктивізації спостережень у контрастивних дослідженнях. За допомогою кількісних обчислень можна визначити «питому вагу» певного явища в зіставляваних мовах і в такий спосіб виявити в кожній із них тенденції у використанні аналогічних явищ.

Психолінгвістичні методи. Вони є ефективними особливо в контрастивних дослідженнях лексико-семантичних систем мов. Спочатку дослідник проводить психолінгвістичні експерименти (вільний і цілеспрямований), відтак результати експериментів зіставляє і робить відповідні висновки. Прикладом є розвідка І. Е. Подолян, у якій досліджено національно-специфічні особливості асоціювання назв рослин в українській, англійській та німецькій мовах і дослідження Д. І. Терехової, в якому зіставлено асоціати соматизмів в українській і російській мовах.

Крім описаних тут методів, останнім часом у зіставних дослідженнях почали застосовувати концептуальний аналіз (зіставляються окремі концепти і концептуальні простори).

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — с. 19—25.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л.; 1979. — С. 32—35, 61—67.

Виноградов В. А. Методы типологии // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. — М., 1973. — С. 224—253.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 19—24, 26—30.

Джеймс К. Контрастивный анализ // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 205—306.

Жлуктенко Ю. О. Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 5—11.

Кёрквуд Г. У. Перевод как основа контрастивного лингвистического анализа // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. — С. 341—349.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Кодухов В. И. Сопоставительный метод при изучении и преподавании славянских языков // Славянская филология. — Л., 1975. — Вып. 3. — С. 36—44.

Методы сопоставительного изучения языков. — М., 1988.

Реформатский А. А. о сопоставительном методе // Русск. язык в нац. школе. — 1962. — № 5. — С. 23—33.

Смирницкий А. И. Об особенностях изучения направления движения в отдельных языках (К методике сопоставительного изучения языков) // Иностранные языки в школе. — 1953. — № 2. — С. 3—12.

Чикобава А. С. Сопоставительное изучение языков как метод исследования и как метод обучения // Русск. язык в нац. школе. — 1957. — № 6. — С. 1—4.

Ярцева В. Н. О сопоставительном методе изучения языков // Филол. науки. — 1960. — № 1. — с. 3—14.

ЛЕКЦІЯ 5

Особливості фонетико-фонологічних систем різних мов. Склад і суперсегментні засоби

План:

1. Предмет і завдання зіставної фонетики і фонології.

2. Аспекти зіставлення фонологічних систем.
3. Голосні фонеми.
4. Приголосні фонеми.
5. Фонеми у мовленні (фонетичні процеси).
6. Типологія складів у мовах світу.
7. Суперсегментні засоби.

1. Предмет і завдання зіставної фонетики і фонології

Зіставна фонетика (грец. *phōneticos* — звуковий) — розділ зіставного мовознавства, що вивчає звукову систему мови шляхом її порівняння зі звуковою системою іншої мови з метою виявлення її специфіки. Вона досліджує фізіологічні (артикуляційні) особливості звуків, а також специфічність просодичних (наголос, тон, інтонація) засобів зіставлення мов.

Методика контрастивного аналізу звукових систем полягає в тому, що спершу описують звуки в парі мов, а відтак встановлюють співвідношення між певними звуками цих мов із метою їх подальшого порівняння. Контрастивний аналіз у фонетиці — це порівняння звуків зіставляваних мов, які мають спільну артикуляційну базу.

Зіставна фонологія (грец. *phōne* — звук і *logos* — слово, вчення) — розділ зіставного мовознавства, який вивчає особливості фонологічних систем зіставляваних мов. Предметом її вивчення є не конкретні звуки мови, а фонеми — одиниці звукової будови мови, які служать для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць — морфем, а через них і слів.

Зіставна фонологія вивчає звуки і просодичні одиниці у функціональному аспекті. На перший план виступає завдання виявлення тих ознак, на основі яких у певних мовах розрізняються і ототожнюються фонеми. Засновником зіставної фонології є Празька школа.

2. Аспекти зіставлення фонологічних систем

Зіставне дослідження фонологічних систем здійснюють за такими аспектами: кількість і якість інвентарю фонем; кількість, характер та сила опозицій і кореляцій фонем;

позиційні зміни та випадки нейтралізації фонем; комбінаторика й оточення фонем; функції фонем у словах.

К. Джеймс запропонував п'ять послідовних етапів контрастивного аналізу фонологічних систем: 1) виявлення інвентарю фонем у зіставляваних мовах; 2) встановлення відповідників між фонемами двох мов; 3) перелік варіантів фонем (алофонів) для кожної з мов; 4) встановлення дистрибутивних обмежень для фонем і алофонів у кожній з мов; 5) встановлення частоти кожного фонемного протиставлення в зіставляваних мовах.

Кількісні показники фонемного складу мов значно різняться. Звичайно в мовах від 20 до 40 фонем (в українській 38, в російській 39, в англійській 44, в німецькій 33, у французькій 35). Ще більша розбіжність стосується кількості голосних і приголосних. Так, в українській мові 6 голосних, в російській 5, в англійській 20, в німецькій 15, у французькій 17. Різним є і співвідношення голосних і приголосних. Отже, в одних мовах переважає підсистема голосних (в датській, англійській), в інших — підсистема приголосних (в українській, російській, вірменській, узбецькій). Мови з переважанням голосних називають вокалічними, а з переважанням приголосних — консонантичними.

Ще більше фонологічні системи мов різняться якісним складом. У слов'янських мовах є м'які приголосні, а в інших мовах їх немає. В англійській, німецькій, латинській, санскриті, арабській та інших мовах є довгі й короткі голосні, а в слов'янських мовах, за незначним винятком, такого розрізнення немає. У деяких мовах наявні інтердентальні (міжзубні) приголосні (англ. [ð], [θ] тощо), носові голосні (французька, польська та ін. мови).

Однак найголовнішим у зіставному аспекті є встановлення опозицій і кореляцій фонем. Фонологічна опозиція — це протиставлення двох чи більше фонем з метою виявлення наявності чи відсутності якоїсь лінгвістично суттєвої (що виконує семіологічну функцію) ознаки. Так, голосні фонemi вступають в опозиції за рядом, піднесенням, довготою, лабіалізацією, назалізацією, відкритістю/закритістю. Фонологічні опозиції є специфічними для кожної

мови. Опозиція за довготою, наприклад, характерна для англійської, німецької, французької мов, однак відсутня в українській, російській, польській та інших мовах.

Абсолютною універсальністю характеризується протиставлення приголосних за участю голосу і шуму (дзвінкості/глухості): <б> — <п>, <д> — <т>, <г> — <к>, <ж> — <ш>, <з> — <с> тощо, а також за місцем і способом творення. Однак у різних мовах його «питома вага» не однакова (по-різному варіюється).

Специфічною для слов'янських мов є опозиція за дієзністю (твердістю — м'якістю): укр. стан [стан] — стань [стан'], біла [б'іла] — біля [б'іл'а], рад [рад] — ряд [р'ад], брат [брат] — брать [брат']. В інших мовах такого протиставлення нема.

На основі фонологічних опозицій визначаються диференційні ознаки фонем, які в різних мовах не збігаються.

Так, якщо зіставити звуки [г] і [ґ] в українській, російській і німецькій мовах, то виявиться, що ознаки проривності (зімкненість) і фрикативності, якими різняться ці звуки, є диференційними для української та німецької мов (укр. грати «виконувати що-небудь на музичному інструменті» і грати «переплетення металевих прутів, що використовуються для загорожі», нім. Hans «власне ім'я Ганс» і Gans «гусак, гуска») і не використовуються (є не диференційними, а інтегральними) в російській мові.

Зіставний аналіз не обмежується встановленням якісних особливостей опозицій, а передбачає й кількісну їх характеристику — визначення «сили фонологічної опозиції», під якою розуміють число корелятивних пар, що належать до цієї опозиції. Зі слабкими позиціями пов'язане явище нейтралізації і варіативності фонем. Слабкі позиції, а відповідно й позиційно зумовлені звуки (варіанти, алофони) й варіації фонем у різних мовах не збігаються.

Для зіставної характеристики фонологічних систем має значення і їх дистрибуція. Бувають ситуації, коли в двох мовах є відповідні одна одній фонемі з подібними алофонами, але умови вживання цих алофонів не однакові. Наприклад, в англійській та іспанській мовах є звуки [п] і [п̚]. Звук [п]

трапляється перед голосними і дентальними або альвеолярними приголосними, а також у кінці слова в обох мовах. Другий ([ŋ]) в англійській мові є алофоном <n> перед велярними (sink [sɪŋk] «тонути»). В англійській мові нема слів, які б починалися на [ŋ] або закінчувалися на [h].

У російській мові слово може починатися і закінчуватися будь-якою голосною і приголосною фонемами, але не будь-яким алофоном, тобто тут немає заборон щодо вживання фонем, але є правила їх реалізації. Так, усі дзвінки приголосні фонemi в кінці слова оглушуються, тобто представлені своїми глухими варіантами (алофонами).

Іншим типом дистрибуції є сполучуваність фонем — фонотактика. Кожна мова характеризується своєрідною сполучуваністю фонем. Наприклад, в іспанській мові неможливі такі звичайні для англійської мови консонантні послідовності, як [str], [skr], [spr] (stray «який заблудився», scream «крик», spray «бризки») і такі прикінцеві сполучення, як [nd], [ld] (world, sound).

У зіставних дослідженнях фонологічних систем необхідно враховувати функції, які виконують фонemi в структурі слова.

3. Голосні фонemi

У контрастивних дослідженнях голосні фонemi можна характеризувати за шістьма параметрами:

1) за якісним складом, тобто за наявністю певних голосних. Наприклад: носові голосні є у французькій, польській, але нема їх в українській, російській, німецькій, англійській тощо;

2) за кількісним складом. У французькій мові є 15 голосних, в іспанській — 5;

3) за розподілом за артикуляцією. Італійська мова має дві голосні високого піднесення (<i> й <u>), французька — три (<i>, <u>, <ü>). Кількість ступенів відкритості голосних також може бути різною;

4) за частотою використання в лексичних одиницях. Якщо розглянути голосні за спадом частот, то

можна встановити таку послідовність: в англійській — <i>, <e>, <ɔ>, <ə> ..., в німецькій — <a>, <i>, <u>, <ε>, <ɔ>...;

5) за особливостями функціонування. У тюркських і фіно-угорських мовах діє явище сингармонізму — однакове вокалічне оформлення слова;

6) за діахронією (ступінь зміни фонем ряду мов стосовно спільної мови-джерела). Наприклад, для наголошених голосних у романських мовах можна встановити такі коефіцієнти зміни щодо латинської мови: французька — 44%, португальська — 31%.

Якщо порівняти систему голосних фонем української й англійської мов, то можна виявити ізоморфні та аломорфні риси. Ізоморфною є частина монофтонгів; аломорфною є кількісна репрезентація і якісна характеристика вокалізму.

В англійській мові є 11 голосних фонем-монофтонгів: <i>, <i: >, <e>, <æ>, <ɔ>, <ɔ: >, <ʌ>, <a: >, <u>, <u: >, <ə: >. В окремих працях <i: > й <u: > називають дифтонгоїдами.

Крім монофтонгів, до системи голосних англійської мови належить 8 дифтонгів, які можна поділити на три групи: з нескладовим [i] — <ei >, <ai>, <oi>, з нескладовим [u] — <ɔu>, <au> та з нескладовим [ə] — <iə>, <εə>, <uə>.

В українській мові 6 голосних фонем: <i>, <e>, <и>, <a>, <o>, <y>. Немає взагалі голосних середнього ряду <ə: >, <ʌ> і фонем переднього ряду <æ>, а також довгих фонем <i: >, <u: >, <a: >, <ɔ: >. Немає в українській мові й дифтонгів.

Німецький вокалізм відрізняється від українського передусім кількісним складом. Якщо в українській мові 6 голосних фонем, то в німецькій — 18 (за іншими даними — 19). Якісною відмінністю між українським і німецьким вокалізмом є наявність довгих і коротких фонем, а також лабіалізованих фонем переднього ряду.

Різна кількість голосних фонем у мовах зумовлює неоднакову систему їх опозицій у кожній із мов. Якщо взяти до уваги, що в англійській мові 19 голосних, а в українській 6, то зрозуміло, що кількість опозицій голосних фонем в англійській мові буде значно більшою.

Так, в англійській мові є такі опозиції, яких немає в українській мові: <i> — <u: > (fill [fil] «наповнювати» — fool

[fu:l] «дурень»); <i:> — <i> (eat [i:t] «їсти» — it [it] «воно»); <u:> — <u> (pool [pu:l] «калюжа» — pull [pul] тощо. Система опозицій голосних англійської мови значно багатша завдяки опозиції довгих і коротких монофтонгів і опозиції дифтонг — дифтонг. Лише одними дифтонгами утворюється 36 опозицій.

4. Приголосні фонemi

Системи приголосних фонем різняться за кількісним і якісним складом, за частотністю в мовленні і за особливостями функціонування.

Кількість приголосних у мовах світу коливається від 8 (гаїтянська мова) до 78 (убихська мова). Звичайно мови мають від 15 до 25 приголосних. Так, в українській мові є 32 приголосні фонemi, в російській — 34, в англійській — 24, в німецькій — 22 (дехто вважає — 23), у французькій — 21, в іспанській — 20.

Щодо якісного складу приголосних теж існують значні розходження. Є мови без компактних (задньоязикових) приголосних, без плавних, без носових, без фрикативних. Якщо порівняти українську й англійську мови, то з'ясується, що системи приголосних фонем найбільшою мірою різняться тим, що в українській мові є палаталізовані фонemi <д'>, <т'>, <з'>, <с'>, <ц'>, <дз'>, <л'>, <н'>, <р'>, <ж>, а в англійській мові їх немає. Крім того, в українській мові немає фонем <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>, а в англійській <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>, <Ѣ>.

Важливим показником у зіставних дослідженнях є частотність фонем у мовленні, яка в різних мовах не однакова. Наприклад, показник консонантної насиченості мовлення в мовах коливається від 2 (дві голосні фонemi на одну приголосну) до 0,5 (одна голосна на дві приголосні).

Різні показники дають мови і щодо частотності в текстах окремих фонем. Встановлено, що фонemi <т> і <д> посідають у текстах чеської мови відповідно 5,6% і 3,7%, латинської — 8,6% і 5,1%, французької — 4,9% і 4,5% , угорської — 7,2% і 3,2%.

5. Фонemi у мовленні (фонетичні процеси)

У мовленні представники фонем (звуки) можуть зазнавати різних змін залежно від позиції в слові і від сусідніх звуків. До таких змін належать:

- 1) редукція голосних (для російської й англійської мов характерна редукція голосних, однак позиції, в яких голосні редукуються, різні: у російській мові найслабшою позицією є другий перед наголошеним склад і всі після наголошеного. В англійській мові максимально редукується перший перед наголошеним склад. Якщо в англійській мові всі голосні можуть піддаватися якісній редукції (змінювати свій тембр, що призводить до нейтралізації фонем), то в російській мові якісна редукція характерна для фонем <a>, <o>, <e>, а для фонем <u> та <i> тільки кількісна (фонема втрачає в силі й тривалості, але своєї якості, тобто тембру, не змінює). В українській мові редукція голосних — явище непоширене. Для німецької мови характерна кількісна редукція, яка найяскравіше виявляється в довгих голосних, що реалізуються в ненаголошеній позиції. Редукція в німецькій мові ніколи не призводить до нейтралізації (тембр ненаголошених голосних такий самий, як і наголошених),
- 2) оглушення приголосних у кінці слова (спостерігається в російській, польській, німецькій, туркменській та багатьох інших мовах: рос. дуб [дуп], нім. Bund [bunt] «союз», Zug [zuk] «поїзд», Rad [rat] «колесо». Для української й англійської мов цей процес не характерний),
- 3) акомодация (явище акомодации, тобто комбінаторна зміна, яка полягає в частковому пристосуванні артикуляції суміжних приголосної й голосної, поширене в українській та інших слов'янських мовах. Після м'яких і між м'якими приголосними звуки заднього ряду стають більш передніми: укр. сад [сад] — сядь [с'ад'], рос. мат [мат] — мять [м'ят']. В англійській мові явища акомодации майже немає),

- 4) асиміляція - артикуляційне уподібнення звуків одного типу в потоці мовлення в межах слова або словосполучення (кожній мові притаманний свій набір правил асиміляції. Так, українській мові властива асиміляція за дзвінкістю (боротьба [бород'ба]), російській мові — за дзвінкістю і глухістю (просьба [проз'ба], лодка [лотка]). Тільки для слов'янських мов характерна асиміляція за твердістю/ м'якістю. В українській мові на відміну від російської майже немає асиміляції за глухістю. В англійській мові на відміну від української та інших слов'янських, де асиміляція обов'язкова для всіх випадків збігу приголосних у слові, асиміляція за дзвінкістю/глухістю і за місцем і способом творення трапляється лише в словосполученнях або на стику слів (what's [wɒts], newspaper ['nju:spetʃə]), а також в іменникових закінченнях множини й дієслівних закінченнях третьої особи Present indefinite -s, яке після дзвінких приголосних звучить як [z], а після глухих як [s]: dogs [dogz] «собаки», reads [ri:dz] «читає», але cats [kasts] «коти», works [wɜ:ks] «працює»),
- 5) дисиміляція та ін.

А. В. Широкова, пов'язавши фонологічні особливості з типом мов, а саме синтетизмом й аналітизмом, дійшла таких висновків:

- 1) в аналітичних мовах немає корелятивних ознак у приголосних фонемах (синтетичні мови мають глухість/дзвінкість, твердість/м'якість);
- 2) відсутність корелятивних ознак, які супроводжуються процесом нейтралізації у слабких позиціях, вказує на слабку варіативність фонем в аналітичних мовах (англійській і романських). Там, де бідна морфологія, там рідко бувають регулярні позиційні чергування фонем;
- 3) слабка варіативність фонем в аналітичних мовах пов'язана з неможливістю чіткого визначення меж слів (у російській мові сигналом кінця слова є оглушення);
- 4) відмінність синтетичних і аналітичних мов на фонологічному рівні виявляється в чергуванні звуків у різних

фонетичних позиціях (початку, середини, кінця слова): більша варіативність у російській мові пов'язана з якісною і кількісною редукцією голосних і нейтралізацією приголосних, і одноманітна (скоріше стилістична) якісна редукція в англійській і романських мовах, що відображає, в свою чергу, аглютинативні тенденції морфологічної будови слова цих мов.

6. Типологія складів у совах світу

Більшість мов характеризується фонетичними ознаками складовості, тобто в них звукові ланцюжки однозначно діляться на склади. Однак є мови, де поділ слів на склади викликає труднощі, пов'язані з варіативністю складоподілу (українська, російська тощо).

У більшості мов світу склад — суто фонетична (не змістова) одиниця.

Для визначення специфіки складу в певній мові зіставляють типи і структуру складів. Розрізняють чотири типи складів: 1) відкритий неприкритий (V): укр. і (сполучник), у, о (прийменники); англ. are [a:] «є», eye [ai] «око»; 2) закритий прикритий (CVC): укр. сад, кіт; англ. hat [hæt] «капелюх», top [tɒp] «вершина»; 3) відкритий прикритий (CV): укр. на, те, до; англ. far [fɑ:] «далеко», day [deɪ] «день»; 4) закритий неприкритий (VC): укр. ар, ось, от; англ. is [ɪz] «є», ice [aɪs] «лід», arm [ɑ:m] «рука». В українській мові переважають відкриті та прикриті склади (го-ло-ва, мо-ло-да, пе-ре-по-чи-ти, ву-ли-ця, ві-тчи-зна).

Для визначення типу структури складу використовують такі критерії:

- 1) який звук (голосний чи приголосний) є складотворним;
- 2) яка кількість приголосних знаходиться перед складотворним звуком;
- 3) яка кількість приголосних знаходиться після складотворного звука.

На основі першого критерію виділяють два типи мов: мови, в яких складотворним виступає тільки голосний (українська, російська, білоруська, польська, болгарська та ін.) і мови, в яких складотворним виступає не лише голосний, а й

приголосний (сербська, хорватська, чеська, словацька, англійська (з тою, однак, різницею, що склади другого типу знаходяться тільки в ненаголошеній позиції) та інші мови).

У слов'янських мовах другого типу складотворними виступають сонанти [ɾ], [l], [m]. Див. чеськ. *ul̩k* «вовк», *pr̩st* «палець». В англійській мові є склади, в яких наявні тільки приголосні. Вони трапляються лише в кінці слів, але на відміну від згаданих слов'янських мов складотворним виступає не [ɾ], а сонанти [l] і [n], зрідка [m]. Серед них виділяють такі типи: 1) CC (*pencil* ['pen-sl] «олівець», *table* ['tei-bl] «стіл»); 2) CCC (*servant* ['sɜ:-v(ə)nt «слуга») і 3) CCCC (*students* ['st(j)u:-d(ə)nts] «студенти»).

Ще більше різняться мови за критерієм кількості приголосних перед і після складотворного складу. Так, в українській мові може бути від одного до чотирьох приголосних, тобто склади можуть мати вигляд CV, CCV, CCCV, CCCC (ти, сто, скло, Бре-стський). В англійській мові перед складотворним може бути не більше трьох приголосних, при цьому існують обмеження у сполучуваності звуків на відміну від української мови.

За третім критерієм (кількість приголосних після складотворного) різняться, наприклад, українська й англійська мови. Якщо в українській мові не може бути більше чотирьох приголосних, то в англійській їх п'ять або шість: *minstrels* ['min-strlz] «міністрель; музикант; поет».

Крім кількісних, існують ще якісні відмінності. В українській і російській мовах можлива низхідно-висхідна звучність кінцевого складу (укр. боязнь, приязнь, метр, фетр, рос. казнь, хитр тощо), а в німецькій мові можлива лише висхідно-низхідна: в кінці складу можливі тільки сполучення [rk], [lp], [nj], а не [kr], [pl], [fn].

Щодо частотності певних типів складів, то в англійській мові найпоширеніші тип CVC (80%) і тип CV; в українській мові — тип CCVC (стіл, грязь, став, зрив, злив, смак), CVC (сад, дім, риб, дат, ряд) і CVCC (міст, серп, жарт, варт). Отже, англійська мова характеризується великим скупченням приголосних після складотворного, а українська — перед складотворчим.

7. Суперсегментні засоби

До суперсегментних (лат. *super*— над і *segmentum* — відрізок) засобів належать просодичні засоби, тобто наголос та інтонація.

Наголос. Це виділення в мовленні певного складу в послідовності інших складів за допомогою фонетичних засобів. У зіставному мовознавстві для виявлення своєрідності наголосу порівнюваних мов використовують чотири критерії: природа наголосу, місце наголосу в слові, якість наголосу і функція наголосу. Ці критерії дають достатньо об'єктивні дані для досягнення зазначеної мети.

За своєю природою наголос може бути *силовим*, або *динамічним*, *еспіраторним* (визначається силою видиху струменя повітря); *музикальним*, або *мелодійним*, *тонічним* (пов'язаним із висотою тону); *кількісним*, або *довготним*, *квантитативним* (визначається тривалістю звучання). За цією ознакою наголосу виділяють *акцентні* й *тональні* мови. В акцентних мовах як просодичний засіб використовується динамічний або квантитативний наголос. Сюди належить більшість індоєвропейських мов. У тональних мовах просодичним засобом виступає тон. Музикальний (тонічний) наголос властивий норвезькій, шведській, литовській, латиській, словенській, сербській, хорватській, японській, давньогрецькій, санскритській мовам.

Звичайно в мовах поєднуються ознаки всіх перелічених типів наголосу, але значення їх буває різним.

Російський наголос є динамічним і квантитативним. Український наголос також характеризується як динамічний у своїй основі, але з додаванням часокількісного та тонічного компонентів. Що стосується німецької й англійської мов, то в них нема взаємнооднозначної відповідності довготи і сили, бо в наголошеному складі трапляються довгі й короткі голосні.

Існують також мови, які не мають ні тону, ні наголосу. Їх називають *анакцентними*. До них належать передусім палеоазійські сингармонічні мови монгольські й тюркські (можливо, не всі).

До анакцентних мов Л. В. Щерба відносив і французьку мову. На його думку, у французькій мові наголос оформляє не слово, а ритмічну групу.

За місцем у слові наголос буває *фіксованим* (зв'язаним), тобто закріпленим за певним складом у слові, і *нефіксованим* (вільним), коли він може падати на будь-який склад. Фіксований наголос характерний для польської, чеської, французької, естонської та багатьох інших мов. Так, наголос на першому складі притаманний чеській, словацькій, латиській, шведській тощо; на останньому — французькій, вірменській та іншим мовам. Можна з деяким застереженням уважати фіксованим наголос у німецькій та англійській мовах, де наголошеним переважно є перший склад (винятки рідкісні, через що вони не можуть бути типологічною ознакою), іспанській та італійській мовах, у яких наголошеним, як правило, є передостанній склад.

Нефіксований (вільний) наголос характерний для української, російської, білоруської, сербської, хорватської та інших мов.

У мовах із фіксованим і нефіксованим наголосом наголос може бути *нерухомим*, *постійним* (коли у всіх формах слова він падає на один і той самий склад) і *рухомим* (коли в межах морфологічної парадигми, тобто в межах форм одного й того самого слова, він може бути то на основі, то на закінченні або на різних складах основи).

Вільний динамічний наголос виконує сигніфікативну функцію: розрізняє граматичні форми лексеми і значення слів.

Крім головного (основного, сильного) існує побічний (слабкий, другорядний) наголос.

У деяких мовах за якісною ознакою розрізняють не два ступені сили (основний і побічний наголоси), а більше. Зокрема, у шведській мові є чотири різновиди наголосу: основний, побічний, слабкий і нульовий.

Спільною для всіх типів і видів наголосу є *кульмінативна функція* (забезпечення цільнооформленості слова шляхом виділення просодичного його центра). Усі типи наголосу можуть виконувати *експресивну* функцію.

Якщо зіставити за переліченими вище параметрами наголос в українській та англійській мовах, то з'ясується, що за своєю природою наголос у цих мовах подібний, тому що є силовим (динамічним). Відмінність лише в тому, що в англійській мові він набуває висотного компонента, а в українській — квантитативного (в англійській мові голосний не стає довшим, як в українській мові). За місцем наголосу в слові англійська й українська мова різняться між собою. Англійський наголос є зв'язаним (фіксованим, постійним) і нерухомим, оскільки переважна більшість дво- і трискладових слів мають наголос на першому складі і наголос, як правило, не переміщується при приєднанні до кореня чи основи словотвірної морфеми: free [fri:] «вільний, незалежний» — freedom ['fri:dəm] «свобода, незалежність». Український наголос є вільним і рухомим: мати, учитель, барабан. Відмінність цих мов і в тому, що в англійській існує яскраво виражений побічний наголос у словах, які мають більше чотирьох складів і в яких наголос падає на другий або третій склад від кінця (приклади наведені вище). В українській мові побічний наголос слабший від англійського і трапляється тільки в складних словах: сталевар, сортовипробування. Функції наголосу в обох мовах також різні: в українській мові наголос служить для розрізнення омографів і різних граматичних форм слова, а в англійській мові — для розрізнення двоскладових слів, які належать до різних частин мови (imprint ['imprint] «відбиток» — imprint [im'print] «штемпелювати, залишати слід, закарбовувати в пам'яті»). Отже, англійський наголос є силовим з висотним компонентом, переважно фіксованим, нерухомим із незначною словорозрізнявальною функцією і сильніше вираженим побічним наголосом, тоді як український наголос є також силовим, але з квантитативним компонентом, нефіксованим, рухомим зі слабо вираженим побічним і виконує формо- і словорозрізнявальну функції.

Інтонація. Вона складається з мелодики, інтенсивності, тривалості, темпу мовлення і тембру вимови, корелює з синтаксисом. У висловленні виконує такі функції: розрізняє комунікативні типи висловлення (запитання, спонування,

розповідь, оклик тощо), розрізняє частини висловлення відповідно до їх смислової важливості, оформлює висловлення в єдине ціле, одночасно розчленовуючи його на синтагми, виражає конкретні емоції, розкриває підтекст висловлення, характеризує мовця і ситуацію спілкування.

Якщо порівняти інтонацію української та англійської мов, то можна виявити, що в обох цих мовах є синтагми з понижуючою шкалою з низхідним завершенням (розповідні, спонукальні, окличні, а також питальні речення, які починаються з питальних слів (*Настала довгождана весна. I'm going to the cinema. What do you do?*)), з висхідним завершенням (перша частина складнопідрядних речень, загальні питання, які починаються з допоміжних дієслів: *Він сказав, що скоро повернеться; I hope you will be careful; Did you have a good time?*) і з рівним завершенням (слова автора після прямої мови: «*Будь обережний*», — *просила мати; «You're quite right», said the teacher*). Тільки в українській мові є синтагми з підвищуючою шкалою з висхідним завершенням (більшість типів питальних речень: *Поїзд із Києва прибув? Хіба ти цього не знаєш? А ви?*) і з низхідним завершенням (речення з альтернативним сполучником *чи* і з перерахуванням: *Ви залишаєтесь чи йдете додому? Подивіться, скільки літаків: один, два, три, чотири, п'ять*).

На сучасному етапі добре досліджено інтонацію слов'янських мов, а також зроблено спробу зіставити інтонаційні структури російської та французької мов.

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 35—111.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 68—98.

Гак В. Г. Сопоставительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 33—63, 65—69.

Жлуктенко Ю. О. Порівняльна граматики української та англійської мов. — К., 1960. — С. 7—33.

Журавлев В. К. К понятию «силы» фонологической оппозиции // Фонетика, фонология, грамматика. — М., 1971. — С. 114—124.

Касевич В. Б. Фонология в типологическом и сопоставительном изучении языков // Методы сопоставительного изучения языков. — М., 1988. — С. 19—25.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Кузнецов П. С. К вопросу об ударении и тоне в фонологическом и фонетическом отношении // Теоретические проблемы прикладной лингвистики. — М., 1985.

Лекомцева М. И. Типология структур слога в славянских языках. — М., 1968.

Раевский М. В. К вопросу о типологии консонантных систем современных германских языков // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 277—290.

Торсуева И. Г. Сопоставление мелодических структур русского и французского языков // Русский язык за рубежом. — 1974. — № 1. — С. 63—67.

Торсуев Г. П. Разновидности типологии языков и показатели фонетической и фонологической типологии // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 261—268.

Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 12—21.

ЛЕКЦІЯ 6

Словотвір у зіставному аспекті. Морфологічні системи мов

План:

1. Семантичний принцип зіставного дослідження словотвору.
2. Одиниці зіставного дослідження словотвору.
3. Методика зіставного дослідження словотвору.
4. Словотвірна потенція різних класів слів.
5. Аспекти і константи зіставного дослідження морфологічних систем.
6. Способи вираження граматичних значень у мовах світу.
7. Частини мови.

1. Семантичний принцип зіставного дослідження словотвору

У зіставному дослідженні словотвірного проміжного рівня, як і в зіставному вивченні всіх рівнів мови, застосовують семантичний принцип (підхід від значення до форми). Форма вираження (ідентичні афікси) може бути основою для зіставлення лише близькоспоріднених мов, у яких формальні засоби словотворення є подібними. Щодо неспоріднених і віддалено споріднених мов його застосування неможливе (матеріальна ідентичність афіксів тут є винятком). Підхід від семантики до форми дає змогу виявити спільні закономірності і тенденції, а також відмінності, зумовлені національними особливостями кожної мови. Зокрема семантичний підхід уможлиблює визначення тих семантичних зон, у межах яких діє словотвірний механізм у досліджуваних мовах.

Але він має недоліки, на які вказує І. Г. Милославський. Наявність семантичних еквівалентів між мовами на грівні твірних і дериватора не означає наявності таких самих еквівалентів на рівні похідних. Пор.: дом — домишко — домишко, город — городок — городишко і труба (заводская), крыша (дома) тощо. Те, що в одній мові виражається словотвірними засобами, в іншій, навіть за наявності відповідних словотвірних засобів, отримує лексичне вираження — однослівне й розчленоване. Семантично еквівалентними можуть виявитися дериват однієї з зіставляваних мов і розчленоване найменування в іншій. Пор.

рос. театрал і любитель театра, але від слів кино, балет, живопись, футбол не можна утворити похідного з цим словотвірним значенням (тут можливі тільки розчленовані найменування). Отже, на думку вченого наявність у словотвірних засобах синонімів на лексичному рівні, примхливість сполучуваності цих засобів, а також можливість актуалізації ними додаткових значень роблять план змісту одиниці словотвірного рівня специфічною основою для зіставлення.

Однак семантичний принцип спрацьовує абсолютно, коли виходити не з інтерпретації значення твірної основи і дериваційного засобу, а зі способу вираження тотожного смислу (того самого денотата) в зіставляваних мовах.

2. Одиниці зіставного дослідження словотвору

До основних понять (одиниць), які використовуються в сучасній дериватології, належать словотвірне значення, словотвірний тип, словотвірна модель, спосіб словотворення, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо і словотвірна категорія. Однак не всі вони можуть бути одиницями зіставлення.

Словотвірне значення (узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотвірного форманта) не може бути використане як одиниця зіставлення, оскільки представляє формально виражений тип значення, спільний для низки мотивованих слів із одним і тим самим формантом, яким відрізняються ці слова від слів, що їх мотивують.

Ще менше придатні на роль одиниці зіставлення *словотвірний тип* (схема побудови слів певної частини мови, яка характеризується тотожністю частини мови, форманта і словотвірного значення) і *словотвірна модель* (схема творення слів у межах того самого словотвірного типу, яка не впливає на їхню словотвірну семантику, але відрізняється морфонологічними ознаками). Словотвірний тип виступає як сукупність словотвірних пар. У словотвірні типи

об'єднуються словотвірні пари з однаковим формантом, який виражає однакові словотвірні значення: *співати : поспівати = грати : пограти = пицати : попицати*.

Спосіб словотворення (прийом зміни твірного слова або словосполучення, тобто його морфемної будови, звукового складу, лексичного значення, внаслідок чого утворюється нове похідне слово) не може бути одиницею зіставної дериватології, бо порушує семантичний принцип контрастивних досліджень. Частковий збіг семантичних функцій різних словотвірних способів виявляється вже в межах окремо взятих мов (*правознавець, правник, чужоземець, чужинець*). Правда, зіставлення способів словотворення в різних мовах може розкрити специфіку «техніки» словотворення в зіставляваних мовах, встановити активність використання (продуктивність) якогось способу (афіксації, конверсії, осново- і словоскладання, аббревіації, лексико-семантичного способу) у порівнюваних мовах без її зв'язку зі змістовою стороною мови.

Одиницею зіставлення може бути *словотвірна парадигма* — сукупність словотвірних моделей, що репрезентують регулярні типи словотвірних відношень. Це складна одиниця зіставлення, комплекс словотвірних категорій, які конституюються на основі твірних певного класу за моделями властивих певній мові мотиваційних відношень. Навіть в одній і тій самій мові корисним є зіставлення словотвірних парадигм. Так, зіставлення словотвірних парадигм дієслів читати (*читати — читання — читач (читачка) / читець — читальня — читиво, читанка — читальний*) і учити (*учити — навчання — учень (учениця) — (навчальний заклад) — (навчальний посібник) — навчальний*) показує, що коли в першій парадигмі представлені такі типи словотвірних значень, як дія, опредмечена дія, особа, названа за дією, місце дії, предмет, необхідний для реалізації дії, ознака, пов'язана з дією, то в другій парадигмі не представлено дериватів із четвертим (місце дії) і п'ятим (предмет, необхідний для реалізації дії) словотвірними значеннями. Якщо зіставити першу парадигму з відповідними парадигмами англійської і німецької мов (англ. *read — reading*

— *reader* — *reading-hall* /*reading-room* — *reading-matter* — (окремого слова нема); нім. *lesen* — *Lesen(n)* — *Leser (m)* (*Leserin (f)*) *Lesezimmer (n)* / *Lesesaal (m)* — *Lesebuch (n)* — (окремого слова нема), то з'ясується, що в англійській і німецькій мовах лакунарним є шосте значення (нема окремого відповідника до слова читальний: це значення реалізується у межах складного слова — англ. *reading-hall*, нім. *Lesezimmer*, *Lesesaal*). Крім того, на відміну від української мови в англійській мові відсутня форма для назви особи жіночої статі (третє значення) і відповідник до слова читець. Остання лакуна компенсується словами іншої парадигми (англ. *reciter*, *elocutionist*; нім. *Rezitator*).

Отже, використання як одиниці зіставлення словотвірної парадигми є ефективним. Воно дає змогу дослідити міру відповідності дериваційного потенціалу еквівалентних вихідних слів, встановити, за допомогою яких формантів утворюються похідні, що представляють словотвірні значення і позиції в типових парадигмах, визначити обсяг варіантності вираження певних категоріальних значень не тільки за формою, а й кількісно та з погляду конкретних словотвірних значень, виявити повноту/неповноту парадигм у порівнюваних мовах, дериваційні лакуни, способи і засоби їх компенсації, синонімічність і варіативність тих чи інших дериватів та їхнє стилістичне навантаження. У парадигмах легко виявити різні семантичні функції одного й того самого слова, наприклад виражати дію й агенса дії (вахта), дію й об'єкт дії (вишивання), дію й результат дії (поранення) тощо.

В. В. Лопатін об'єктом зіставлення розглядає *словотвірне гніздо*. Використання словотвірного гнізда як одиниці зіставлення є обґрунтованим, оскільки воно передбачає попереднє вивчення й опис у зіставляваних мовах словотвірних ланцюжків, словотвірних парадигм і гнізд.

Словотвірна категорія (сукупність похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови і наділені спільним словотвірним значенням), на думку багатьох дослідників, є основною одиницею зіставного словотвору, бо вона здатна ідентифікувати ряди похідних із

різними формами і способами словотворення на основі спільності словотвірного значення як у споріднених, так і в неспоріднених мовах.

Отже, одиницями зіставного словотвору можуть бути словотвірна категорія, словотвірне гніздо і словотвірна парадигма. Для вивчення «техніки» словотворення як одиниці зіставлення може служити спосіб словотворення.

3. Методика зіставного дослідження словотвору

Універсальної методики контрастивного дослідження словотвору ще не створено. До близькоспоріднених мов якоюсь мірою можна застосувати підхід від форми (ідентичні суфікси, префікси). Для мов, які не перебувають у відношенні близької спорідненості, цей підхід не придатний. Нині зіставне мовознавство користується запропонованими окремими лінгвістами робочими моделями стосовно зіставного дослідження певних словотвірних категорій конкретних двох чи більше мов (З. М. Волоцька, Ю. Балтова та ін.).

На думку З. А. Харитончик, початковим етапом зіставного словотвірного аналізу має бути визначення подібностей і відмінностей у способах словотвору і наборі дериваційних засобів у зіставляваних мовах, тобто встановлення того, наскільки розвинутими чи нерозвинутими в тій чи іншій мові є афіксація, словоскладання, конверсія та інші способи словотворення з наступним порівнянням інвентарю дериваційних засобів з їхніми багатогранними відношеннями (синонімією, омонімією, варіантністю) і моделей всередині кожного способу. Саме в такий спосіб проводилися до цього часу зіставні дослідження й описи словотвору.

Простежимо своєрідність способів словотворення в українській мові в порівнянні з іншими мовами, передусім із англійською. Найпродуктивнішим у них є *морфологічний спосіб словотворення*, який здійснюється за допомогою *афіксації, словоскладання й безафіксного утворення слів*. Найпоширенішим типом морфологічного способу словотворення в англійській та українській мовах є

афіксальний, який має три підтипи: *суфіксальний, префіксальний і префіксально-суфіксальний*.

Суфіксальний словотвір характерний головню для іменників і прикметників, префіксальний — для дієслів. Префікси переважно утворюють слова тої самої частини мови (тієї, до якої належить твірне слово), суфікси — здебільшого іншої частини мови.

За семантичною ознакою словотвірні суфікси іменників поділяють на суфікси зі значенням особи; суфікси, на означення абстрактних понять; суфікси речовинних, збірних, одиничних іменників; суфікси на означення предметів; суфікси суб'єктивної оцінки.

Українська мова має розвинуту систему суфіксів зі значенням особи чоловічого роду: -ар (*лікар, кобзар*), -ач/-яч (*викладач, діяч*), -чик (*льотчик, попутчик*), -ець/-єць (*кривець, боєць*), -ист/-іст (*тракторист, оптиміст*), -ик/-ік (*медик, сантехнік*), -ак/-як (*дивак, сибіряк*), -аль (*скрипаль, коваль*), -анин/-янин (*міщанин, киянин*), -ун (*говорун, брехун*) -уга/-юга (*хапуга, злодюга*), -тель (*учитель*), -ій (*водій*), -л- (*мурло, хамло*), -ил- (*дурило, чудило*). В англійській мові немає суфіксів, які б виражали особу чоловічої статі, оскільки в ній немає граматичної категорії роду. Іменники зі значенням особи в англійській мові творяться за допомогою суфікса -er: *teacher* «учитель», *writer* «письменник», *flyer* «льотчик». Він також має здатність суміщати значення особи, тварини, механізму, різних речовин та ін.: *hunter* «мисливець», «мисливський кінь», «мисливський собака». Існують й інші суфікси на означення особи: -ist (*socialist* «соціаліст»), -ee (*trainee* «стажист, практикант», *employee* «службовець»), -ant (*servant* «слуга»), -ent (*student* «студент, учень»), -ag (*scholar* «учений»), -eer (*engineer* «інженер»). Деяким назвам діяча в англійській мові відповідають складні слова (газетяр — *newspaperman*) або словосполучення (добряк — *a good soul*, вусач — *a man with a long moustache*).

В українській мові широко представлені суфікси суб'єктивної оцінки, що є специфічною рисою української мови. В англійській мові є лише чотири суфікси суб'єктивної оцінки: -ie (*girlie* «дівчинка»), -ling (*suckling* «сисунець»),

-aster (*poetaster* «віршомаз»), -ette (*kitchenette* «кухонька»). Вживання цих суфіксів обмежене. В українській мові суфікси суб'єктивної оцінки характерні не тільки для іменників, а й для прикметників (*біленький, малюсінький, багатючий, грубезний, холоднючий, довженний*), займенників (*отакісінький*), прислівників (*довгенько, пізенько, додолоньку, тутечки, осьдечки*) і навіть дієслів (*їстоньки, питки* тощо).

Значно багатшу, ніж англійська, систему суфіксів має українська мова для творення прикметників. Англійська мова не має не лише суфіксів суб'єктивної оцінки, а й суфіксальних прикметників зі значенням присвійності. В українській мові в ролі таких суфіксів виступають -ськ- (*батьківський*), -цьк- (*козацький*), -ач-/-яч- (*дівчачий, дитячий*), -ин- (*горобиний*), -ін-/-їн- (*солов'їний, Марїїн*), -ів-/-ов- (*дядьків, батькова*). Значення посесивності (належності) передається в англійській мові іменниками в Possessive Case або прийменником of: *mother's dress* «сукня матері», *the dress of the mother* (те саме значення).

Обмеженою в англійській мові є суфіксація для творення дієслів від іменників та прикметників. До відносно продуктивних можна віднести суфікси -ize (*popular* «популярний» — *popularize* «популяризувати»), -fy (*dignity* «гідність» — *dignify* «вшановувати»). Рідко використовуються суфікси -ate (*formula* «формула» — *formulate* «формулювати») та -en (*weak* «слабкий» — *weaken* «ослаблювати, слабшати»). В українській мові дієслівних суфіксів значно більше: -а- (*обід* — *обідати*), -и- (*суд* — *судити*), -ну- (*кислий* — *киснути*), -ича- (*делікатний* — *делікатничати*), -ува- (*літо* — *літувати*), -ствува- (*коцунство* — *коцунствувати*) та ін.

Префіксація як в українській, так і в англійській мові найпродуктивніша у словотворенні дієслів. У творенні іменників та прикметників її роль незначна. Специфіка української мови в тому, що від будь-якого безпрефіксного дієслова за допомогою префікса можна утворити нове дієслово, нерідко цілий ряд. Наприклад: *писати* — *вписати, виписати, дописати, записати, написати, надписати, описати, переписати, підписати, приписати, прописати*. В

українській мові префіксація характеризується більшою різноманітністю і диференційованістю форм, ніж в англійській. Найпоширенішими англійськими префіксами є *mis-* (*fortune* «щастя, удача» — *misfortune* «нещастя, невдача»), *out-* (*line* «проводити лінію» — *outline* «окреслити, виділити контури»), *dis-* (*obey* «слухатися» — *disobey* «не слухатися»), *re-* (*write* «писати» — *rewrite* «переписувати»), *in-* (*capable* «здатний» — *incapable* «нездатний»), *-under* (*line* «проводити лінію» — *underline* «підкреслювати»), *over-* (*cloud* «хмаритися» — *overcloud* «застилати хмарами»). Найпродуктивнішим є префікс *un-* (*pleasant* «приємний» — *unpleasant* «неприємний»). Як в українській, так і в англійській мові використовуються запозичені префікси.

Як в українській, так і в англійській мові префікси порівняно з суфіксами є менш стандартними, вони можуть приєднуватися до слів різних частин мови: укр. *небуття*, *неозорий*, *нездужати*; англ. *unemployment* «безробіття», *unkind* «недобрий».

До афіксального способу словотворення належить *інфіксація* — творення похідних слів за допомогою морфеми, яка вставляється всередину кореня чи основи.

Що стосується суфіксально-префіксального способу словотворення, то він є продуктивнішим в українській мові: *нагрудник*, *нарукавник*. В англійській мові таких утворень удвічі менше, ніж в українській (*unworthiness* «недостойність, негідність, невартнісність», *superficial* «поверховий, неглибокий»). Специфічною рисою української мови є й те, що в ній існують утворення з двома префіксами (*щонайкращий*, *якнайповніший*).

Осново- і словоскладання (спосіб словотворення складних слів дво- або кількакоренових похідних — юкстапозитів шляхом поєднання окремих слів чи словоформ) існує не в усіх мовах, і його питома вага в словотвірних системах різних мов неоднакова. З індоєвропейських мов найбагатшою на складні слова є німецька мова (*Handschuh* «рукавичка», *Taschenwörterbuch* тощо). Продуктивне воно і в англійській мові. Зіставне вивчення словоскладання здійснюють за такими критеріями: 1) морфемний склад

(кількість основ); 2) спосіб поєднання основ; 3) тип синтаксичного зв'язку між основами; 4) місце основного і залежного компонента.

Третім способом утворення складних слів є лексикалізація словосполучень, тобто лексико-синтаксичний спосіб (англ. *son-in-law* «зять», *Jack-of-all-trades* «на всі руки майстер»). Аглютинативний тип (тип із приляганням) поширений в англійській мові (*strongbox* «сейф», *paper-mill* «паперова фабрика», *apple-pie* «яблучний пиріг»). Тип із з'єднувальною морфемою характерний для української мови, в якій з'єднувальними виступають морфеми *о* і *е/є* (*водоспад*, *зорепад*, *красвид*). В англійській мові він представлений рідше. Функцію з'єднувальної морфеми виконує морфема *-s-* (*statesman* «державний діяч»). Значення складного слова не завжди дорівнює сумі значень його складових частин.

Якщо розглянути тільки складні слова, компонентами яких є антоніми, то можна виділити чотири типи реляцій: 1) реляція додавання, підсумовування, простої сукупності; 2) реляція виведення параметра з його протилежних властивостей; 3) реляція осереднення; 4) реляція збірності, узагальнення.

Тип із поєднанням за допомогою службових слів (лексикалізація) поширеніший в англійській мові (*editor-in-chief* «головний редактор», *a to-be-or-not-to-be (question)* «(питання) бути чи не бути»). В українській мові цей тип представлений такими прикладами, як *пліч-о-пліч*, *хоч-не-хоч*, *немовбито* тощо.

Поширеним в англійській мові є такий спосіб словотвору, як *конверсія* (утворення нового слова шляхом переведення слова до іншої частини мови). Найпродуктивнішим типом конверсії в англійській мові є тип N-V (утворення дієслова від іменника: *word* «слово» — *to word* «висловлюватися, виражати словами»). Друге місце займає тип A-N (утворення іменників від прикметників): *round* «круглий» — *a round* «коло». На третьому місці знаходиться тип Vtr-N (утворення іменника від перехідного дієслова): *to run* «бігти» — *run* «біг», *to drive* «їхати» — *a drive* «поїздка»). Інші типи конверсії A-V (перехід прикметника в дієслово) і

Adv-V (перехід прислівника в дієслово) менш поширені. В українській мові, на відміну від англійської, конверсія трапляється значно рідше (іменники *кошовий, черговий, братова*, прислівники *галопом, ранком* тощо).

Англійській мові властиві ще такі способи словотворення, як *компресія складних слів із відсіченням ядерного компонента* (*a local train — a local* «місцевий поїзд»); *лексикалізація множини* (*colours* «військовий прапор», *rains* «перейми»); *редуплікація* (*no-no* «те, що заборонено»). Ці способи словотворення, правда, меншою мірою характерні для української мови.

В сучасному мовознавстві застосовуються різноманітні методики зіставного дослідження словотвору. На часі опрацювання уніфікованого єдиного підходу до контрастивного вивчення словотвору.

4. Словотвірна потенція різних класів слів

У зіставному дослідженні словотвору важливим є виявлення розбіжності словотвірної потенції (можливості утворення похідних слів різних частин мови і певних класів слів), виявлення словотвірних лакун і способів їх компенсації. Словотвір, виявляючи однакові закономірності на рівні класів слів і відрізняючись на рівні конкретних лексичних одиниць, такою ж мірою, як процеси семантичної деривації, бере участь у створенні тої своєрідної мовної картини світу, яка виявляється у зіставному дослідженні лексичних систем мов.

5. Аспекти і константи зіставного дослідження морфологічних систем

Граматичні явища різних мов можна зіставляти в трьох аспектах: у плані змісту, у плані вираження й у плані функціонування.

У плані змісту (граматичні значення, категорії) у мовах можуть бути такі розбіжності:

а) в одній мові є певна граматична категорія, в іншій її немає;

б) граматична категорія існує в певних двох чи більше мовах, але не збігається за обсягом і відтінками значення, за своїми різновидами (підвидами).

У плані вираження розбіжності можуть стосуватися співвідношення між синтетичними й аналітичними засобами вираження. Однак не можна сплутувати синтетичні й аналітичні засоби мови з синтетичною й аналітичною будовою мови.

У плані функціонування розбіжність може виявлятися:

а) у співвідношенні між граматиною і лексикою;

б) у вторинних функціях граматичних форм (використання у вторинних функціях різних частин мови, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій).

Оскільки морфологічний рівень має різні одиниці (морфема, слово, граматичне значення, граматична категорія, частина мови тощо), то важливим є відбір констант для зіставлення. Одиниця зіставлення на морфологічному рівні повинна відповідати таким критеріям: мати функціональну подібність і охоплювати не одиничні слова, а клас однорідних слів. Цим критеріям відповідає граматична категорія. Використання граматичних категорій як одиниць зіставлення не суперечить семантичному принципові зіставних досліджень, оскільки універсальність семантичних категорій простежується на рівні таких найбільш загальних категорій, як аспектуальність, темпоральність, модальність, персональність, стан, істота/неістота, означеність/неозначеність, якість, кількість, компаративність, посесивність, локативність тощо, більшість із яких є й граматичними категоріями. Відмінності морфологічних систем мов передусім полягають у способах вираження морфологічних значень, ширше — граматичних категорій.

6. Способи вираження граматичних значень у мовах світу

Мовам світу властиві синтетичні й аналітичні способи вираження граматичних значень.

Синтетичні способи вираження граматичних значень: афіксація (суфіксація, префіксація, конфіксація, трансфіксація,

нуль-афіксація, інфіксація, внутрішня флексія, наголос (супрафіксація), редуплікація, словоскладання, інкорпорація і суплетивізм). Суфіксація і префіксація як способи вираження граматичних значень різною мірою притаманні майже всім мовам світу.

Суфіксація (вираження граматичного значення за допомогою суфіксів) найпоширеніша в індоєвропейських і семітських мовах.

Префіксація (вираження граматичних значень дієслів за допомогою префіксів) найпоширеніша в індоєвропейських мовах: укр. *різати* — *врізати*, *зрізати*, *зарізати*, *нарізати*, *прирізати*, *розрізати*, *підрізати*, *надрізати*, *перерізати*, *дорізати* тощо.

Конфіксація, або *циркумфіксація* (вираження граматичних значень комбінацією префікса і суфікса сукупно), особливо характерна для німецької мови: *tachen* «робити» — *gemacht* «зроблений».

Інфіксація (вираження граматичного значення за допомогою морфем, вставлених у середину слова) поширена в тагальській мові та мові сумо.

Трансфіксація (вираження граматичних значень за допомогою афіксів, котрі, розриваючи корінь, що складається з одних приголосних, самі розриваються і служать «прошарком» голосних серед приголосних, визначаючи словоформу й оформляючи її граматично) характерна для семітських мов.

Нуль-афіксація (відсутність афікса в одній із форм парадигми за наявності афіксів в інших формах): укр. *стіна* (називний відмінок однини) — *стін*Ø (родовий відмінок множини).

Внутрішня флексія (чергування звуків) характерна для індоєвропейських мов: англ. *tooth* «зуб» — *teeth* «зуби»; нім. *sehen* «бачити» — *sahen* «бачили». У німецькій мові цей тип чергування, що має назву аблаут, охоплює 200 так званих сильних дієслів.

Наголос, або *супрафіксація*, служить для вираження граматичного значення в тих мовах, які мають рухомий і нефіксований наголос.

Редуплікація (повне або часткове повторення кореня, основи або цілого слова без зміни звукового складу або з частковою його зміною) в багатьох мовах служить для вираження граматичного числа (множини): індонез. *orang* «людина» — *orang-orang* «люди». Редуплікація може також виражати повторення, тривалість, інтенсивність, аугментативність (збільшувальність) і демінутивність (зменшувальність), меліоративність (повагу, гіпокористичний характер), пейоративність (зневажливість), вищий ступінь якості та ін.: англ. (американський варіант) *data-shmata* «непридатні, нецікаві дані», *theory-shmeory* «погана, нецікава теорія», *book-shmook* «погана, нецікава книжка».

Суплетивізм (утворення граматичних форм одного й того самого слова від різних коренів або від різних основ) у мовах світу використовується для вираження: а) граматичного числа іменників (рос. *человек* — *люди*, *ребёнок* — *дети*; нім. *der Mensch* «людина» — *die Leute* «люди»); б) ступенів порівняння прикметників і прислівників (укр. *добрий* — *кращий*, *поганий* — *гірший*; англ. *good* «добрий» — *better* «кращий»); в) часових форм дієслова (укр. *є* — *був*; англ. *I go* «я йду» — *I went* «я йшов»); г) категорії виду дієслів (укр. *брати* — *взяти*); ґ) категорії особи (нім. *ich bin* «я є» — *du bist* «ти є», *er ist* «він є»); д) категорії способу (лезг. *gu* «даю» — *se* «дай»). Суплетивізм як єдиний спосіб вираження граматичних значень числа і відмінка характерний для особових займенників у індоевропейських мовах.

Аналітичні способи вираження граматичних значень. До них належать спосіб службових слів, спосіб інтонації та спосіб порядку слів.

Спосіб службових слів є найпоширенішим і охоплює всі мови. До службових слів відносять артиклі, прийменники та післяйменники, допоміжні слова, слова ступеня, «пусті слова», сполучники та частки.

Інтонація є засобом вираження граматичних значень на рівні синтаксису. За її допомогою виражаються модальність речення, групування членів речення, розрізнення простого і складного речення, сурядності й підрядності, актуального

членування речення, виділення вставних і вставлених слів та речень.

Спосіб порядку слів у деяких мовах розрізняє підмет і присудок. Особливо важливе значення має зміна порядку слів у реченні в мовах із суворо фіксованим порядком слів (наприклад, англійській, французькій, німецькій).

Не всі способи вираження граматичних значень властиві всім мовам. Тому зіставлення способів вираження граматичних значень у різних мовах, виявлення їх функціонального навантаження становить значну наукову цінність для зіставного мовознавства.

7. Частини мови

Це класи слів, які виділяються на основі спільності їх семантичних, морфологічних і синтаксичних властивостей. Складність класифікації слів за частинами мови якраз і полягає в необхідності врахування перелічених трьох властивостей (різних критеріїв), які не накладаються один на одного.

Сучасна теорія частин мови ґрунтується на вченні Л. В. Щерби, яке враховує три ознаки.

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 147—201.

Алиева Н. Ф. Удвоение как грамматический способ (на материале языков Юго-Восточной Азии) // Морфема и проблема типологии. — М., 1991. — С. 220—255.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 92—112, С. 216—247.

Волоцкая З. М. К сопоставительному изучению языков на словообразовательном уровне // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 20—26.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 80—99, С. 224—238.

Гухман М. М. О единицах сопоставительно-типологического анализа грамматических систем родственных языков // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 22—33.

Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 7—32.

Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. — 1963. — № 7 — 8. — С. 42—64.

Кочерган М. П. Основы зівастного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Кубрякова Е. С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования // Структурно-типологическое описание современных германских языков. — М., 1966. — С. 74—113.

Кунгуров Р. К., Тихонов А. Н. Изобразительные слова как самостоятельная часть речи // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 254—258.

Лопатин В. В. Основные единицы сопоставительного описания словообразовательных систем славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 46—53.

Манучарян Р. Аспекты и вопросы сопоставительного изучения словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 53—58.

Муховецький А. М. Принципи контрастивного дослідження дієслівних систем // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 24—34.

Нещименко Г. П. О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков // Сопоставительное изучение

словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 62—73.

Никитевич В. М. Сопоставительное изучение словообразования и номинативной деривации // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 73—79.

Савранчук К. Ф. Особливості функціонування словотвірних систем аглютинативних і фузійних мов // Проблеми зіставної семантики. — К., 2003. — Вип. 6. — С. 260—264.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языка. — К., 2003. — С. 27—191.

Тихонов А. Н. Словообразовательное гнездо как единица системы словообразования и как единица сравнительного изучения славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 104—111.

Харитончик З. А. О некоторых путях сопоставительного изучения словообразовательных систем // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 111—116.

Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 21—39, С. 79—82.

Шкарбан Л. И. К вопросу о типологии систем частей речи (на материале языков Юго-Восточной и Восточной Азии) // Лингвистическая типология. — М., 1983. — С. 159—170.

Яхонтов С. Е. Понятие частей речи в общем и китайском языкознании // Вопросы теории частей речи (на материале языков различных типов). — Л., 1968. — С. 70—79.

ЛЕКЦИЯ 7

Граматичні категорії різних мов

План:

1. Загальна характеристика граматичних категорій.
2. Категорія роду.
3. Категорія числа.
4. Категорія відмінка.
5. Категорія детермінації.
6. Категорія ступенів порівняння.
7. Категорія часу.
8. Категорія виду.
9. Категорія стану.
10. Категорія способу.
11. Категорія особи.
12. Приховані категорії.

1. Загальна характеристика граматичних категорій

Граматична категорія — це система протиставлених рядів граматичних форм із однорідними значеннями. У цій системі визначальною є категоріальна ознака (наприклад, узагальнене значення часу, особи, стану тощо, яке об'єднує систему значень окремих часів, осіб, станів і систему відповідних форм). Необхідною ознакою граматичної категорії є єдність значення і його вираження в системі граматичних форм як двосторонніх мовних одиниць.

Мови світу різняться за кількістю і складом граматичних категорій.

2. Категорія роду

Категорія роду — граматична категорія, сутність якої полягає в розподілі слів або форм за двома чи трьома класами, традиційно співвідносними з ознаками статі або їх відсутністю. Це одна з найменш логічних і найбільш непередбачуваних категорій. Семантичні основи цієї категорії не завжди чіткі. В одних мовах в її основі проглядають відмінності статі, в інших приєднуються відмінності істоти/неістоти, розумності/нерозумності, а ще в інших — ознаки форми, величини, будови предметів тощо. При цьому класифікація слів за родами часто буває непослідовною і невмотивованою.

Термін категорія роду застосовують переважно до індоєвропейських і семітських мов, оскільки в них ця категорія якоюсь мірою ґрунтується на статевих відмінностях. Стосовно інших мов вживають термін категорія класу.

Категорія роду має формальний характер (виконує формальні функції). Лише в частині іменників відображені справжні статеві відмінності (в назвах людей і деяких тварин). Відмінності статі, істоти/неістоти, особи/неособи відступають на другий план, перетворюючись на ознаки належності іменників до певних класів (див.: укр. *дівча*, нім. *das Mädchen* позначають жіночу стать, але належать до середнього роду).

Формальний характер категорії роду виявляється також у тому, що вона охоплює й такі частини мови, як прикметник, числівник, займенник, деякі форми дієслова, що зумовлено необхідністю узгодження слів у роді. Для узгодження з іменником означувальне слово повинно мати форми всіх наявних у мові родів (класів). Рід для нього є не класифікаційною (що характерно для іменника), а словозмінною категорією: нім. *ein schöner Garten* «гарний сад», *eine schöne Blume* «гарна квітка», *ein schönes Mädchen* «гарне дівча»).

У мовах, які мають категорію роду, співвідносну з ознаками статі, виділяють два (чоловічий і жіночий) або три роди (чоловічий, жіночий і середній; останній ще називають нейтральним, або ніяким).

Відсутність чітких формальних показників роду в іменниках зумовило утворення проміжного класу слів — спільного роду (див. укр. *сирота*, *бідолаха*, *нероба*, які позначають осіб чоловічої та жіночої статі). Вони мають двояке узгодження залежно від статі особи, до якої вони відносяться (нещасний / нещасна сирота, такий/така нещасна).

Категорія роду наявна не в усіх мовах. Вона характерна для більшості індоєвропейських і семітських мов; цілком відсутня в аглютинативних мовах — тюркських, монгольських, фіно-угорських і японській. Різний ступінь збереження категорії роду в індоєвропейських мовах перебуває у прямій залежності від стійкості синтетизму. У

сучасних індоєвропейських мовах трапляються триродові (слов'янські, німецька і шведська мови) і двородові системи (романські та іранські мови).

Із романських мов виразні формальні засоби вираження категорії роду має іспанська мова. Рід іменників — назв істот в іспанській мові виражається опозицією закінчень -o, -a (*lobo* «вовк» — *loba* «вовчиця», *maestro* «вчитель» — *maestra* «вчителька»); опозицією закінчень -e, -a (*sirviente* «слуга» — *sirvienta* «служниця»); опозицією нульове закінчення — закінчення -a (*pintor* «художник» — *pintora* «художниця»); різними суфіксами (*heroe* «герой» — *heroína* «героїня»). Крім закінчень, кожен іменник вживається з артиклем, який також вказує на рід. Крім цього, в іспанській мові рід розрізняється в особових займенниках першої і другої особи множини, що є дуже рідкісним явищем: *nosotros* «ми-чоловіки» — *nosotras* «ми-жінки».

Французька мова через фонетичну стертість флексії переважно позбавлена чітких показників роду. Рід тут виражається аналітично за допомогою артиклів *le, un* — *la, une*: *un (le) frison* «завиток, локон» (чоловічий рід) — *une (la) maison* «будинок» (жіночий рід).

Серед романських мов особливою стосовно вираження роду є румунська мова. На відміну від усіх інших романських мов у румунській є не два, а три роди — чоловічий, жіночий і середній. Своєрідність середнього роду в тому, що іменники цього роду в однині мають усі ознаки чоловічого роду (закінчення, артиклі, детермінативи, способи узгодження), а в множині — жіночого.

У німецькій мові категорія роду виражається за допомогою артиклів *ein, der* (чоловічий рід), *eine, die* (жіночий рід), *ein, das* (середній рід). Чітка родова диференціація характерна тільки для означеного артикля. У неозначеному артиклі вона є значно слабшою, оскільки артиклі чоловічого й середнього родів у більшості форм збігаються. Із синтетичних засобів вираження роду можна назвати лише декілька суфіксів, а саме суфікси жіночого роду *-in* (*Arbeiterin* «працівниця»), *-heit* (*Freiheit* «свобода»), *-keit* (*Würdigkeit*

«достойність»), -ung (*Führung* «керівництво») і середнього роду -chen (*Mädchen* «дівча»), -lein (*Tischlein* «столик»).

Мови, що мають категорію роду, різняться між собою потенційними можливостями утворення родових форм.

Дослідження з історії мов засвідчують загальну тенденцію до збіднення і навіть утрати родових відмінностей.

Хоч категорія роду переважно є суто формальною, однак її семантичний аспект є значущим для мови. Вона відіграє важливу роль у формуванні мовної картини світу, особливо у випадках метафоризації та персоніфікації.

Категорія роду в слов'янських мовах пов'язана з лексико-граматичними категоріями істоти/неістоти, особи/неособи. Ці категорії разом із родом утворюють єдину категорію узгоджувального класу. Істотою і особою вважається все, що ними є в дійсності (назви людей і тварин), а також усе те, що може в певних умовах уважатися таким. Так, в українській мові, крім реальних істот (*чоловік, вовк, горобчик*), як істоти інтерпретуються іменники *гопак, туз* (у знахідному відмінку мають таке саме закінчення, як у родовому: *танцювати гопака, побити туза*).

Якщо класифікувати слов'янські мови за способом вираження категорії істоти/неістоти, то ця класифікація не збігається з їхньою генетичною класифікацією. Серед східнослов'янських мов українська і білоруська мови відокремлюються від російської, а в західнослов'янській групі словацька мова — від близької їй чеської й примикає до польської.

У мовах світу трапляються й складніші (розгалужені) розподіли іменників на класи. Так, у деяких нахсько-дагестанських мовах є протиставлення істот і неістот, в класі істот — осіб і неосіб, а в класі осіб — класів чоловіків і жінок.

3. Категорія числа

Категорія числа — це категорія, яка виражає кількісну характеристику предметів і належить до більш загальної мовної категорії кількості поряд із лексичним вираженням числа (*сотня, тисяча, єдиний, багато* тощо).

Як незалежна граматична категорія вона властива іменникам і особовим займенникам (а в деяких мовах і займенникам типу *хто, що*; в англійській мові форми числа мають тільки займенники *yourself — yourselves, other — others, this — these, that — those*). В інших частинах мови, де є ця категорія, вона належить до синтаксичних (узгоджувальних). Отже, змістові функції числа стосуються лише іменників, та й то не всіх (необчислювані імена не мають змістової функції числа) і незначної кількості займенників-іменників і до узгоджуваних із ними слів прямого відношення не мають.

Узгоджувальна категорія числа властива не всім мовам.

Структура категорії числа в різних мовах має неоднаковий склад. Найпоширенішою є бінарна структура (опозиція однини і множини). Вона засвідчена в більшості сучасних індоєвропейських мов, в урало-алтай-ських, картвельських, нахсько-дагестанських, у мовах банту, в баскській та ін. Однак у деяких мовах є три форми (однина, двоїна і множина в старослов'янській, давньоруській, давньогрецькій, давньогерманських і санскритській мовах та сучасних семітських, коряцькій і алюторській мовах) і чотири (однина, двоїна, троїна і множина в папуаських мовах ава, кіуаї, біака). Існує така імплікаційна універсалія: якщо в мові є двоїна, то в ній є також однина і множина, якщо є троїна, то є також однина, двоїна і множина.

Способи вираження числа визначаються особливостями мовного типу; при цьому спостерігається обов'язкове і факультативне вираження, яке залежить від того, виражається ця категорія аналітично чи синтетично. Головна відмінність аналітичної категорії числа від синтетичної полягає в тому, що перша реалізується за допомогою однозначних форм, які використовуються тільки там, де це необхідно, де цього вимагають ситуативні й контекстуальні умови, а друга виконує декілька функцій синкретично й вживається автоматично, незалежно від того, вимагає цього контекст чи ні.

Грамема однини у мовах світу має різне вираження. Найчастіше вона виражається нульовою морфемою. До мов, де однина представлена лише нульовою морфемою, належать

тюркські: татар. *урам*Ø «вулиця», башкир. *баиш*Ø «голова». В англійській мові також однина представлена нульовою морфемою, за винятком запозичених слів. В українській мові, як у всіх інших слов'янських, крім нульової морфеми (*стіл*Ø, *край*Ø, *стен*Ø), грамеми однини виражають флексій (*батьк-о*, *стін-а*, *вікн-о*, *мор-е*).

У французькій, німецькій і англійській мовах однина, крім нульової морфеми, виражається ще аналітично — відповідним артиклем: франц. *le, la, un, une*, нім. *der, die, das*, *ein, eine, ein*, англ. *a (an)*.

У слов'янських, германських і романських мовах грамема множини виражається за допомогою закінчень. Специфіка цих мов полягає у кількісному складі таких закінчень, в способі їх приєднання і в супровідних (додаткових) засобах вираження цього значення.

Складнішим є творення форм множини в румунській мові, де представлена аглютинація (як в іспанській мові) і заміщення (як в італійській мові), які нерідко супроводжуються ще й внутрішньою флексією (чергуванням): *basma* «хустина» — *basmale* «хустини», *zi* «день» — *zile* «дні».

Тюркські мови мають одну типологічну рису, якою відрізняються від германських, романських і слов'янських: у них іменники не набувають форм множини, коли поєднуються з квантифікаторами — кількісними числівниками, зі словами невизначеної множини типу *багато, мало* і прислівником типу *скільки*.

У деяких мовах множинні форми утворюються засобом внутрішньої флексії (чергування голосних у корені олова). Так, в англійській мові таких є сім слів: *foot* «нога» — *feet* «ноги», *tooth* «зуб» — *teeth* «зуби», *goose* «гуска» — *geese* «гуси», *man* «чоловік, людина» — *men* «чоловіки, люди», *woman* «жінка» — *women* «жінки», *louse* «воша» — *lice* «воші», *mouse* «миша» — *mice* «миші»; у шведській — 25, норвезькій — 35, датській — 30, фарерській — близько 20.

До менш поширених способів вираження числа належать суплетивізм і редуплікація. Так, суплетивними форми числа в російських іменниках *человек* — *люди, ребёнок* — *дети*; бретон. *den* «людина» — *fud* «люди». Суплетивними є

форми числа в англійських вказівних займенниках (*this* «цей» — *these* «ці», *that* «той» — *those* «ті») і в числових формах Present Indefinite дієслова *to be* «бути» (*am* «(я) є» — *are* «(ми, ви, вони) є», *was* «був» — *were* «були»).

Редуплікація (повна і часткова) як спосіб вираження значення числа поширена в мові хауса (*kulob* «клуб» *kulob-kulob* «клуби»), в мові папаго (*tini* «рот» — *tiitini* «проти») та ін.

Крім основних способів вираження категорії числа, існують ще побічні, які супроводжують основні. До них належать наголос (пор.: укр. *вікно* — *вікна*; нім. *Doktor* — *Doktoren*), внутрішня флексія (укр. *сон* — *сни*; рос. *дно* — *донья*; нім. *Gans* «гуска» — *Gänse* «гуски»), усічення (рос. *цвeток* — *цвeты*), комбінації цих змін (рос. *сук* — *сучья*, *ребёнок* — *ребята*).

Загалом в іменниках систему опозицій однини й множини можна представити так: опозиція немаркованих форм однини і маркованих форм множини; опозиція маркованих форм однини і маркованих форм множини; опозиція немаркованих форм однини і немаркованих форм множини. Перший спосіб характерний для англійської і турецьких мов.

Форми числа мають різні значення. Однина може виражати три типи значень: одиничність (основне значення однини), загальність (*Кінь* — *помічник селянина*), збірність, речовинність і абстрактність (*студентство*, *нафта*, *тепло*). Множина може виражати дискретну множинність (основне значення множини), збірну множинність (*вороги*, *друзі*), дистрибутивну множину (множину, не локалізовану в одному місці або в один час на відміну від багатьох денотатів, які знаходяться в певному місці або в певний момент часу; цей тип значення представлений у мові папаго з юто-ацтецької сім'ї), репрезентативну множинність (означає названу за одним із представників групу осіб: укр. *Іваненки* «подружжя, сім'я Іваненка», англ. *the Whites* «родина Уайта»); шанобливість (ввічлива форма *Bu*, нім. *Sie*).

У багатьох мовах є класи іменників, що вживаються тільки в однині (*singularia tantum*) і тільки у множині (*pluralia*

tantum). Наявність таких слів свідчить про те, що форми однини і множини не завжди виражають значення одиничності та множинності.

Є мови, в яких зовсім немає іменників *pluralia tantum*. До них належить, зокрема, татарська мова. Особливістю української мови є наявність специфічної групи дієслів, які вживаються лише у множині (своєрідні дієслова *pluralia tantum* — явище, якого немає в жодній з інших мов. До них належать неперехідні префіксальні дієслова з другим префіксом *по-* (*повиходити, позабігати, повтомлюватися* тощо).

4. Категорія відмінка

Категорія відмінка — граматична словозмінна категорія іменних частин мови, яка виражає їхні синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення до інших слів у реченні.

Конкретний відмінок являє собою специфічну для кожної окремої мови відповідність між функцією іменника і формальним засобом її вираження. Кожній функції відповідає якийсь відмінок. Так, називний відмінок виконує функцію називання предмета і виступає як показник синтаксичної незалежності слова. Функцію реципієнта (отримувача) виконує датив; функцію знаряддя, інструмента — інструменталіс (орудний відмінок); функцію звертання — вокатив (кличний відмінок) і т. д. Проте вираження функції певним відмінком не є однаковим для всіх мов і залежить від структури мови. У номінативних мовах, наприклад, називну функцію виконує називний відмінок (номінатив), а в ергативних — абсолютив.

У номінативних мовах підмет завжди (незалежно від перехідності/неперехідності) виражається номінативом, а додаток — акузативом.

Часто відмінок виконує кілька функцій. Так, родовий відмінок в українській мові виконує такі первинні функції: суб'єктно-атрибутивну (*спів солов'я*), об'єктно-атрибутивну (*читання вірша*); партитативну (*дати хліба*); посесивну (*книжка вчителя*) та ін.

Відмінок у вузькоформальному розумінні виражається в мовах світу суфіксами або закінченнями. В аглютинативних мовах для цього служать спеціальні суфікси, а у флективних — закінчення, які разом із значенням відмінка виражають і значення числа. В окремих мовах значення відмінка експлікуються чергуванням звуків, наприклад у сучасній ірландській мові, і зміною тонів (наприклад, у мові кіпсигіз, поширеній у Кенії). До аналітико-синтетичних засобів вираження значення відмінків належать артикль (німецька, румунська та деякі інші мови).

Кількість відмінків і структура відмінкових систем різняться в мовах. Так, у шведській, норвезькій, датській є два відмінки, в арабській, румунській — три, в німецькій, ісландській — чотири, в давньогрецькій — п'ять, у російській, турецькій, татарській, башкирській, явапай — шість, у латинській, українській — сім, у санскриті — вісім, у чуваській — дев'ять, у лакській — сорок два, в табасаранській — сорок шість. Найпоширенішими є такі відмінки: номінатив, ергатив, генетив, датив, акузатив, афектив, інструменталіс, комітатив, аблатив, елатив, транслятив, партитив, локатив.

Є мови, які не мають відмінків (іспанська, французька, болгарська). Сліди відмінкової системи у цих мовах можна виявити в займенниках: франц. *je* «я» (номінатив) — *me/moi* (акузатив) — *me/moi* (датив), *tu* «ти» (номінатив) — *te/toi* (акузатив) — *te/toi* (датив), *il* «він» (номінатив) — *le* (акузатив) — *lui* (датив), *elle* «вона» (номінатив) — *la* (акузатив) — *lui* (датив).

Дискусійним є питання щодо відмінка в англійській мові. Найпоширенішою є думка про наявність у ній двох відмінків — загального (common) і посесивного, родового (possessive, genitive), який оформляється аглютинативною морфемою *-s* (*man's, children's*).

Крім іменника, категорія відмінка характерна для деяких розрядів займенників (особових, питальних, взаємних, складних неозначених, заперечних та узагальнених із другим компонентом *-one* і *-body* і неозначено-особового *one*). В особових займенниках відмінки називають називним (nominative) і об'єктним (objective). Винятком є займенник

who — єдине слово англійської мови, що має три відмінкові форми: *who* (називний), *whose* (родовий), *whom* (об'єктний).

Існує й інший погляд на наявність відмінка в англійській мові (Г. М. Воронцова, А. М. Мухін) — в англійській мові взагалі немає категорії відмінка.

Відмінки класів слів, зміна яких за відмінками залежить від тих слів, які ними керують, називають *рекційними*. У багатьох мовах, де є категорія відмінка, крім іменників і займенників, змінюються за відмінками прикметники, числівники, дієприкметники. Такі відмінки називають *узгоджувальними*, тому що вони є результатом узгодження з іменником, який стоїть у певному рекційному відмінку. Кількість узгоджувальних відмінків не в усіх мовах збігається з кількістю рекційних: у багатьох дагестанських мовах прикметники і числівники мають усього по два відмінки (прямий і непряий), а іменники — кілька десятків.

5. Категорія детермінації

Граматична категорія детермінації — це категорія, грамеми якої вказують на спосіб ототожнення референта певної іменної групи. Іншими словами, це категорія, зміст якої вказує на те, чи мислиться ім'я предмета як єдине в описуваній ситуації (означеність), чи як таке, що належить до класу подібних до нього феноменів. Її ще називають *категорією означеності/неозначеності*.

Категорія детермінації стосується іменника. Вона є в германських, романських, деяких слов'янських, тюркських, іранських, семітських та інших мовах.

У мовах, у яких є категорія детермінації, існують спеціальні засоби її вираження — означені й неозначені артиклі: англ. *a* (неозначений) — *the* (означений), нім. *ein, eine* (неозначені відповідно чоловічого, жіночого і середнього роду) — *der, die, das* (означені чоловічого, жіночого і середнього роду), франц. *un, une* (неозначені відповідно чоловічого і жіночого роду) — *le, la* (означені чоловічого і жіночого роду).

Якщо охарактеризувати план змісту категорії детермінації загалом, то можна констатувати, що вона

звичайно виражає співвідносні грамеми (граматичні значення) означеності і неозначеності, які реалізуються тільки в конкретному висловленні і зумовлені обставинами спілкування або контекстом і передусім тим, чи відомий або невідомий слухачеві позначений іменником предмет. Саме такий зміст має категорія детермінації в англійській і німецькій мовах.

Грамема 'означеність' виконує дві основні функції: 1) індивідуалізації об'єкта (коли кажуть *der Tisch, the table, la table, масата*, то мають на увазі конкретний стіл, який у даний момент є єдиним столом, наявним у свідомості співбесідників); 2) узагальнення, тобто співвідношення з цілим класом певних об'єктів (*The wolf is a wild animal* «Вовк — дика тварина»).

Грамеми 'неозначеність' також властиві дві функції: 1) вказує на об'єкт, який має індивідуальні ознаки, але ще не ідентифікований співрозмовниками (*A man entered in the room* «До кімнати увійшов якийсь чоловік»); 2) виступає у значенні «який-небудь, байдуже (однаково, немає значення) який» (*Qu'une chemise coûte douze cent francs, je trouve ça bizarre* «Щоб сорочка коштувала 1200 франків — це, по-моєму, дивно»).

Існують також мови, в яких категорія детермінації має три грамеми. Так, у французькій мові вона містить грамеми 'означеність', 'неозначеність' і 'партитивність'. Існують мови з однією граменою детермінації — 'означеність', яка протиставлена відсутності означеності, що не є рівнозначним грамеми 'неозначеність'.

Трапляються випадки, коли категорія детермінації реалізується тільки в певному відмінку або в особливій синтаксичній функції. Отже, граматична категорія детермінації є лише в тих мовах, які мають спеціальні формальні засоби її вираження. Однак це не означає, що означеність/неозначеність не можна виразити в безартиклевих мовах. У разі необхідності ці значення в безартиклевих мовах експлікуються іншими засобами — лексичними, морфологічними, синтаксичними і навіть фонетичними (інтонацією). Так, в українській мові, як і в більшості

слов'янських, означеність/неозначеність виражається: 1) вказівними займенниками *цей, ця, це, ці, той, та, те, ті* (*цей учень, та книжка*); 2) неозначеними займенниками *якийсь, якась, якесть, якісь*; 3) прикметниками *невідомий, незнайомий, певний, особливий, цілий* (неозначеність): *Один хлопчик сказав..*; 4) частками *тільки, ще*: *Тільки мати нічого не знала* (означеність); *Ще чашку!* (неозначеність); 5) сполучником *і*: *Ось і місток* (означеність: «той місток, про який йшлося»); 6) родовим (неозначеність) і знахідним (означеність) відмінками: *купити хліба — купити хліб, принести паперу — принести папір*; 7) порядком слів.

Категорія означеності/неозначеності пов'язана з актуальним членуванням речення, тобто з вираженням даного, відомого (теми) і нової інформації (реми), заради якої й створюється висловлення. Називаючи предмет, мовець має зважати на те, відомий співбесідникові чи невідомий цей предмет. В артиклевих мовах тема виражається іменниками з означеним артиклем, а рема — з неозначеним артиклем, а в безартиклевих — переліченими вище засобами. В артиклевих мовах для цього використовуються також лексичні засоби, так звані детермінативи, в ролі яких найчастіше виступають вказівні, присвійні й неозначені займенники.

Отже, в артиклевих мовах категорія детермінації має центр (ядро) і периферію. Центром, ядром виступають морфологічні засоби вираження (артиклі), які є тими одиницями, що творять граматичну категорію детермінації. Усі інші засоби є периферійними.

6. Категорія ступенів порівняння

Категорія ступенів порівняння — граматична категорія, що виражає ступінь інтенсивності певної властивості щодо такої самої властивості іншого об'єкта або всіх об'єктів, про які йдеться в конкретній ситуації, або стосовно цієї самої властивості того ж об'єкта, але в інший момент часу.

Специфіка граматичної категорії ступенів порівняння в мовах світу полягає в особливостях семантичного членування поля компаративності (різна кількість ступенів порівняння,

різна комбінація значень у відповідних рубриках), частиномовного втілення способів вираження й особливостях їх використання в мовленні.

У мовах переважно є три грами ступенів порівняння (слов'янські, германські, романські, семітські, урало-алтайські та ін.): 'позитив' (відсутність порівняння, звичайний ступінь), 'компаратив' (вищий ступінь) і 'суперлатив' (найвищий ступінь). Звичайний ступінь означає якість безвідносно до ступеня; вищий вказує на наявність в об'єкті якоїсь якості більше, ніж в іншому, найвищий — більше, ніж у всіх інших.

Деякі мови мають тільки два ступені порівняння — звичайний і елатив, який суміщує значення вищого й найвищого ступенів. Однак трапляються мови, в яких представлено чотири ступені порівняння. Так, у валлійській (уельській), крім названих вище трьох ступенів порівняння, є ще екватив, що має значення «така сама властивість, як...».

І. О. Мельчук називає ще один тип компаратива в російській мові — атенуативний компаратив, який експлікує значення «трохи більше властивості, ніж...». Виражається він префіксом *по-*, який приєднується до форми звичайного компаратива (*шире* — *пошире*).

У багатьох мовах форми ступенів порівняння часто вживаються без будь-якого зв'язку з порівнянням. Так, форми найвищого ступеня можуть вживатися у значенні «такий, який дуже (надзвичайно) виявляє якусь ознаку»: рос. *величайший ученый, очаровательнейшая девушка*. В іспанській та італійській мовах існують навіть самостійні форми елатива із суфіксами *-ísimo* (ісп.), *-issimo* (італ.): *el más rico* «найбагатший», але *riquísimo* «надзвичайно багатий»; італ. *bellissimo* «надзвичайно гарний».

Не виражають значення ступеня й лексикалізовані форми ступенів порівняння: укр. *вища освіта, молодший/старший лейтенант, старший викладач, нижчий тип тварин*.

Ще більше відмінностей між мовами у способах вираження ступенів порівняння. Наприклад, в українській та інших слов'янських мовах існують паралельні синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння. У багатьох інших

мовах компаратив і суперлатив не мають синтетичного вираження.

Однак навіть у мовах, в яких існують синтетичні й аналітичні форми ступенів порівняння, є відмінності, що стосуються співвідношення аналітичних і синтетичних форм, їх розподілу. Розрізняють два випадки:

1) розподіл синтетичних і аналітичних форм вищого й найвищого ступенів зумовлений (мор)фонологічними чинниками. Так, в англійській мові синтетичні форми творяться за допомогою суфіксів *-er*, *-est* тільки від односкладових слів: *short* «короткий» — *shorter* «коротший» — *shortest* «найкоротший». Від таких слів неможливо утворити аналітичні форми (**more short*, **most short*; пор. укр.: *короткий* — *коротиший* і *більш короткий*, *найкоротиший* і *найбільш короткий*).

2) розподіл синтетичних і аналітичних форм зумовлений семантичними чинниками. У російській мові, наприклад, від кожного якісного (градуйованого) прикметника можна утворити синтетичну й аналітичну форми, однак у прикметниках розміру ці форми не є синонімічними. Зокрема, форма *короче* не імплікує смисл «короткий», на відміну від *более короткий*.

До специфічно українських належать синтетичні форми найвищого ступеня, ускладнені префіксами *як-* і *що-* (*якнайменший*, *щонайбільший*).

Як правило, категорія ступенів порівняння притаманна прикметникам і прислівникам. Однак є мови, в яких ця категорія характерна для іменників і дієслів (угорська, мова комі).

7. Категорія часу

Категорія часу — категорія, яка виражає часову локалізацію певного факту стосовно мовленнєвого акту, тобто вказує на його одночасовість, передування або наступність щодо моменту мовлення чи якоїсь іншої ознаки відліку.

У категорії часу, якщо її розглядати в зіставному аспекті, можна виділити чотири об'єкти: абсолютний час, відносний час, часову дистанцію і результативність.

Відповідно до своєї семантичної природи категорія часу притаманна переважно дієсловам, оскільки запитання «Коли?» є природним стосовно дій, процесів і станів.

Абсолютний час. Це час, який визначається моментом мовлення («тепер»), тобто на основі розташування на часовій осі («до» — «тепер» — «після»).

У більшості мов (слов'янські, романські, германські мови, мови банту та ін.) абсолютний час має три грами: 'теперішнє', 'минуле' і 'майбутнє', тобто система часу є тричленною. Існують і чотиричленні системи часу (мова крію).

Семантична структура граматичних часів складна. Так, теперішній час позначає дію, що відбувається в момент мовлення — *теперішній актуальний* (*Він читає книжку*); що триває період часу, який включає й момент мовлення — *теперішній абітуальний* (*Зараз він навчається в університеті*); що відбувається регулярно — *теперішній габітуальний* (*Щороку він відпочиває в селі*); що відбувається завжди — *теперішній гномічний* (*Земля обертається навколо Сонця*).

Відносний час. Вказує на час дії відносно якоїсь точки відліку, яка, в свою чергу, визначається щодо моменту мовлення. Його ще називають *таксисом*. До відносного часу належать *передминулий час* (плюсквамперфект), *передмайбутній* (*futurum exactum*) та *часи слідування* — *майбутній у минулому* (*futurum praeteriti*) і *часи, що суміщують слідування і передування* (*майбутній попередній у минулому*). Він має три грами: 'одночасність', 'передування' й 'слідування'.

Із категорією часу пов'язане значення *часової дистанції* (*контактності дії*). Вона вказує на близькість дії до моменту мовлення або до часу іншої дії, яке максимально може містити чотири грами: 'дуже близько', 'близько', 'далеко' і 'дуже далеко'. Із європейських мов часова дистанція представлена в іспанській і французькій мовах. Українською мовою передається лексичними засобами (*тільки-но, як тільки, у цю ж хвилину, зразу, щойно, тільки щойно, ледве, ледь, негайно тощо*).

Категорія часу пов'язана також із результативністю, яка характеризує наявність чи відсутність результату описуваного факту, що мав місце раніше. Категорія результативності притаманна не всім мовам. Чітке вираження вона має в англійській мові, де представлена в усіх трьох часах перфектними формами: теперішньому (*I have read this poem; I have been reading this poem for two hours*), минулому (*I had read this poem; I had been reading this poem for two hours*), майбутньому (*I will have read this poem; I will have been reading this poem for two hours*).

Специфічні у мовах і засоби вираження категорії часу. Вони можуть бути аналітичними й синтетичними. Синтетичні представлені флексіями, суфіксами, префіксами, інфіксами і суплетивізмом.

У деяких мовах, наприклад слов'янських, майбутній час виражається аналітично (в дієсловах недоконаного виду) і синтетично (в дієсловах доконаного виду). Трапляються випадки, коли навіть в одній мові функціонують як абсолютно рівнозначні синтетичні й аналітичні часові форми, як то маємо, наприклад, в українській мові (*писатиму* і *буду писати*).

Отже, якщо порівнювати системи часових форм і їх значення в різних мовах, то розбіжність стосуватиметься кількості таких форм, специфіки їх прямих і переносних значень, способів і засобів їх вираження.

Так, англійська мова має розгалужену систему часу, яка охоплює чотири групи часових форм дієслова: 1) неозначені (The Indefinite Tenses); 2) тривалі (The Continuous Tenses); 3) доконані (The Perfect Tenses); 4) доконані тривалі (The Perfect Continuous Tenses), що разом становить чотирнадцять форм.

У часових системах української та англійської мов існують значні відмінності. В англійській мові розрізняють чотири форми теперішнього часу (Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous), а в українській існує тільки одна. Перфектні форми теперішнього часу в англійській мові виражають дії, які відбулися в минулому, але пов'язані своїми наслідками з теперішнім часом. Перекладаються вони в українській мові формою

минулого часу (*She has gone to the theatre* — Вона пішла до театру). Теперішній час у підрядних реченнях часу й умови в англійській мові вживається для позначення майбутньої дії, і це є нормою (*You'll go for the walk, while we have an appointment with our friends*, буквально Ви підете на прогулянку, коли ми маємо зустріч з нашими товаришами), а в українській мові використовується, як і в головному реченні, форма майбутнього часу (*Коли ми матимемо зустріч з нашими товаришами, ви підете на прогулянку*). В українській мові нормою є вживання теперішнього часу в підрядних з'ясувальних реченнях для позначення минулих дій (*Вона була впевнена, що чинить правильно*), а в англійській мові спостерігається узгодження в часі (*She was shure, that she acted properly*).

В українській мові існує дві форми минулого часу: синтетична форма власне минулого часу (*читав, -ла, -ло, -ли*) і аналітична форма давноминулого часу (*був, -ла, -ло, -ли, читав, -ла, -ло, -ли*), а в англійській мові є чотири форми минулого часу (Past Indefinite, Past Continuous, Past Perfect, Past Perfect Continuous). Англійські перфектні форми служать засобом вираження передування в минулому: *I told you I had met her* «Я сказав вам, що я її зустрів». Для української мови характерна транспозиція минулого часу в майбутній (*Я побіг. До побачення!*), що не властиве англійській мові.

В англійській мові існують шість форм майбутнього часу (Future Indefinite, Future Continuous, Future Perfect, Future Indefinite-in-the-Past, Future Continuous-in-the-Past, Future Perfect-in-the-Past), а в українській мові за загальним значенням є одна форма майбутнього часу, а за способом вираження — три: дві синтетичні (*прочитаю і читатиму*; перша для дієслів доконаного виду, друга — для недоконаного) і одна аналітична (*буду читати*) для дієслів недоконаного виду. Значно частіше, ніж в англійській мові, в українській майбутній час вживається в значенні теперішнього: *Не розбереш, хто він насправді є*. Англійський майбутній час не виражає повторних дій у теперішньому й минулому, як це спостерігається в українській мові: *Прийде до*

нього, сяде і мовчить. Дивиться на чоловіка, то заплаче, то засміється.

Категорія часу тісно пов'язана з категорією виду і способу.

Відповідно до своєї семантичної природи категорія часу є дієслівною. Однак є мови, в яких ця категорія притаманна прикметникам і навіть іменникам (японська, мови макрородини тупігуарані).

8. Категорія виду

Категорія виду — категорія дієслова, яка узагальнено вказує на протікання дії в часі, тобто чи досягнута або повинна бути досягнута внутрішня межа дії. Вона наявна тільки у слов'янських і деяких неслов'янських мовах.

Категорія виду має дві грами: 'доконаний вид' (перфектив) і 'недоконаний вид' (імперфектив). У мовознавстві немає єдиної думки стосовно того, що взято за основу протиставлення доконаного і недоконаного виду. Серед розрізнявальних ознак називають результативність і тривалість дії, досягнення внутрішньої її межі і відсутність такої, цілісність і процесуальність дії, її точковість і лінійність, обмеженість і необмеженість тощо. Найпоширенішим є погляд, згідно з яким доконаний вид означає цілісність вираженої дієсловом дії (Ф. де Соссюр, А. Достал, Ю. С. Маслов, О. В. Бондарко). Недоконаний вид вказує на тривалість, протяжність, лінійність дії або на найзагальнішу, неконкретизовану інформацію про дію.

Опозиція «доконаний вид — недоконаний вид» у слов'янських мовах пронизує всю систему дієслова. У плані вираження дієслова доконаного і недоконаного виду різняться сполучуваністю, а саме неможливістю доконаного виду після фазових дієслів *почати, закінчити, продовжувати* тощо (**почав заспівати, закінчив записати*), після одиниць, що виражають суб'єктивне негативне ставлення (*не подобається, не раджу, розлюбив, не рекомендую* тощо); після слів і висловів, які виражають небажаність або недоцільність якоїсь дії (*нерозумно, зайве, даремно, не треба, не варто*); після слів, які мають значення необмеженої тривалості (*довго,*

нескінченно, без кінця); після прислівників і прислівникових еквівалентів *завжди, довго, щодня, щогодини, вечорами, годинами, роками, кожен день, кожна хвилину, щоранку, регулярно, періодично, систематично* тощо, а також відсутністю аналітичних форм майбутнього часу в дієсловах доконаного виду (**будемо подивитися*), структурою дієслівної основи (так, в українській мові дієслова доконаного виду мають префікси *по-, з-, ви-, за-, при-, під-, роз-, при-, у-(в)* та ін., а дієслова недоконаного виду мають здебільшого кореневі основи, суфікси *-ва-, -ува-, -юва-, -ив-*: *давати, перечитувати, підкреслювати, убивати*).

Крім префіксального і суфіксального способів, для творення видів використовують суплетивні форми (*говорити — сказати, брати — взяти, ловити — піймати*); у деяких мовах ще інфіксацію та метатезу.

У деяких мовах протиставлення за категорією виду має місце тільки в окремих часах.

9. Категорія стану

Категорія стану є надзвичайно важкою для зіставних досліджень. Це зумовлено насамперед неоднозначним її трактуванням різними вченими, що призвело до невизначеності її змістових меж.

Найпоширенішою є точка зору, що *стан* — це граматична категорія дієслова, яка виражає суб'єктно-об'єктні відношення.

Залежно від розуміння категорії стану виділяють різну кількість станів: чотири (активний, зворотний, середній і середньо-зворотний; активний, пасивний, середній, безособовий); три (активний, пасивний, середньо-зворотний); два (активний і середній; активний і пасивний). Останнім часом усе більшого поширення набула двостанова концепція (активний і пасивний стан), обґрунтована в працях І. Вихованця і К. Городенської. Так, майже всі граматисти виділяють в англійській мові тільки активний і пасивний стани. Отже, опозиція «актив — пасив» є основною становою опозицією в усіх мовах, які мають категорію стану. Маркованим членом цієї привативної опозиції є пасив. В

активному стані суб'єкт дії, наприклад в українській мові, знаходиться в називному відмінку й займає позицію підмета, а об'єкт дії — у знахідному відмінку й виступає в ролі прямого додатка (*Професор прочитав лекцію*). У пасивному стані суб'єкт дії знаходиться в орудному відмінку й виступає в ролі непрямого додатка, а об'єкт дії — в називному відмінку й виступає в ролі підмета (*Лекція прочитана професором*).

Станові перетворення в різних мовах мають формальні особливості. В англійській мові, зокрема, підметом у пасивній конструкції, на відміну від української та багатьох інших мов, можуть бути непрямі додатки і навіть сирконстанти.

Розрізняються мови й за типом дієслів, які допускають пасив. У французькій мові, як і в українській та інших слов'янських, пасивізуються лише перехідні дієслова, а в англійській мові пасив легко утворюється від неперехідних двоактантних дієслів: *The doctor was sent for* «За лікарем було послано». Англійські пасивні форми, утворені від неперехідних дієслів і залежних від них прийменників, називають прийменниковими пасивами. Якщо, наприклад, в українській мові головним засобом передачі суб'єктно-об'єктних відношень є дієслово через наявність у ньому словотвірних механізмів, які регулярно фіксують зрушення у значеннях дієслівних лексем, то в англійській мові у зв'язку з її ізолятивними рисами такі механізми відсутні і тому центральним засобом передачі цих значень є вся конструкція.

В українській і російській мовах на формотворення пасивного стану впливає видова належність перехідного дієслова. Якщо дієслово доконаного виду, то воно має тільки дієприкметникову форму стану (*Здание было построено; Ухвала буде прийнята зборами*). Дієслово недоконаного виду має пасивну форму з постфіксом *-ся* (*Здание строится; Ухвала принимается*).

У більшості мов пасивний стан виражається аналітично за допомогою допоміжного дієслова зі значенням «бути» (укр. *бути*, рос. *быть*, нім. *sein*, англ. *to be*) і пасивного дієприкметника (укр. *Постанова буде прийнята парламентом*; англ. *The house is built* «Будинок побудований»).

Рисою української мови, якою вона вирізняється з-поміж усіх слов'янських мов, є співвідносні з пасивними дієприкметниками предикативні форми на *-но*, *-то* зі значенням результативного стану: *Поле було зорано*.

Крім аналітичного, пасивне значення може мати синтетичне вираження. Так, показником пасиву є постфікс *-ся* в українській, російській, білоруській та його відповідники в інших слов'янських мовах (*читає(ю)ться*, *пише(у)ться*, *будує(ю)ться*).

Різняться мови також за частотою вживання пасивних дієслів. Оскільки, наприклад, в англійській мові підметом пасивної конструкції, крім прямого, може бути непрямий і навіть прийменниковий додаток відповідної активної конструкції, а кількість дієслів, які можуть мати неперехідне і перехідне каузативне значення надзвичайно велика (пор.: *Water boils* «Вода кипить» і *He boils water* «Він кип'ятить воду»), то цим пояснюється більша частотність уживання пасиву в реченнях, де особа або предмет зазнає на собі чийогось впливу (*The water is boiled by Mother*). Англійська мова надає перевагу використанню форми пасиву в реченнях, де особа або предмет у функції підмета зазнає на собі чийогось впливу. Українські неозначено-особові речення з дієсловами активного стану відповідають пасивним конструкціям англійської мови: *Нам повідомили приємну новину* — *We were told good news*.

10. Категорія способу

Традиційно *категорію способу* визначають як граматичну категорію, яка виражає відношення дії, позначеної дієсловом, до дійсності з погляду мовця.

Головною функцією категорії способу є визначення модальності дії, тобто відношення дії, процесу чи стану до дійсності з погляду мовця. Ця дія (процес, стан) може інтерпретуватися як реальна чи ірреальна. Серед можливих прагматичних різновидів висловлення, крім констатації факту, вираження бажання, формулювання умови, можна назвати нереферентні описи бажаних чи передбачуваних ситуацій, яких ще в дійсності немає.

Різні способи дієслова вказують на те, чи є певне висловлення констатацією фактів, описом подій (*Батько відпочиває на морі*), вираженням волі мовця, який намагається спонукати іншу особу виконати його волю (*Батьку, відпочивайте на морі!*), вираженням побажання мовця (*Якби батько відпочивав на морі!*), вираженням нереальної умови (*Якби батько відпочивав на морі, він би так часто не хворів*), описом такої ситуації, яка можлива тільки за наявності якоїсь умови (*Батько відпочивав би на морі, коли б влітку не працював на дачі*). Ідеалізована категорія способу охоплює шість грамем: індикатив, або дійсний спосіб (виражає пропозицію в логічному сенсі), імператив, або наказовий спосіб (виражає волю мовця, його бажання вплинути на адресата виконати бажану дію), оптатив, або бажальний спосіб (виражає екстеріоризацію бажання мовця), кон'юнктив, або суб'юнктив (виражає нереферентний характер описуваного факту, причому відповідне дієслово є доповненням іншого дієслова зі значенням «хочу», «сподіваюся» тощо), кондиціоналіс, або умовний спосіб (виражає зумовлений характер описуваного факту), й ірреаліс (виражає припущення, яке суперечить фактам). Індикатив є прямим способом, а всі інші — непрямыми.

Мов, у яких розрізнялись би всі шість перерахованих тут грамем стану, небагато. Переважно мови обмежуються трьома-чотирма грамемами.

11. Категорія особи

Граматична *категорія особи* — це словозмінна категорія дієслова (в деяких мовах також імені в позиції присудка), яка означає відношення суб'єкта дії (іноді й об'єкта) до мовця. Вона властива також особовим займенникам, тільки представлена в них лексично, а не граматичними формами. Отже, потрібно розрізняти категорію дієслівної особи, яка належить до узгоджувальних категорій, і займенникову особу (займенники *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*), граматичний статус якої є неоднозначним.

Категорія особи в усіх мовах складається з трьох грамем, які входять до двох опозицій: 'перша особа' \ (мовець)

протиставляється ‘другій особі’ (адресатові) і названі дві грами разом протиставляються ‘третій особі’ (не мовець і не слухач). Друга опозиція підкреслює особливий характер третьої особи, яка може вказувати й на неособу.

Якщо наявність трьох грам категорії особи є універсальною (більше трьох осіб у мові існувати не може), то кількість особових форм у різних мовах може не збігатися. Так, у нівхській і малагасійській мовах є по дві форми першої особи множини — ексклюзивна (не включає адресата) й інклюзивна (включає адресата). У деяких мовах є різні форми другої особи — нейтральна й неформальна. Існують мови, в яких у значенні ввічливої форми для другої особи використовується форма третьої особи однини.

Категорія дієслівної особи тісно пов’язана з категорією способу і числа. Так, в українській мові кожна особова форма є формою певного способу, однак зворотної закономірності немає: умовний спосіб і минулий час дійсного способу не мають особових форм. Існують мови, в яких особові форми має лише наказовий спосіб (лезгинська, монгольська, нівхська). Особа і число виражаються в дієслові, як правило, синкретично, тобто кумулятивними афіксами. Пор.: укр. *читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають*; нім. *singe* «співаю», *singest* «співаєш», *singt* «співає», *singen* «співаємо», *singt* «співаєте», *singen* «співають». Однак у деяких мовах дієслово узгоджується за особою і числом не тільки з підметом, а й із прямим додатком (біперсональне узгодження).

У деяких мовах категорію особи мають імена в позиції присудка.

Категорія особи в мовах світу виражається аналітично (синтаксичним способом) й синтетично (морфологічним способом). В українській мові синтетично виражається особа в теперішньому й майбутньому часах, а також у наказовому способі. Виразниками особових дієслів, особові займенники, а в третій особі — ще й іменники (*я пишу, ти пишеш, він пише, учень пише, він напише, ти пиши*). У дієсловах минулого часу й умовного способу особове значення виражене аналітично: на значення особи вказує особовий займенник: *я читав, ти*

читав, він читав, я читав би, він читав би. У німецькій мові категорія особи виражена синтетично в усіх випадках.

В англійській мові категорія особи є слабо морфологізованою: має формальне (синтетичне) вираження лише в третій особі (*he works, he speaks*). У минулому часі показник третьої особи приймає допоміжне дієслово *have* (форма *has* для перфекта) і допоміжне дієслово *be* (суплетивні форми першої особи однини *am*, третьої — *is* для форм Continuous). У майбутньому часі особа виражена протиставленням допоміжних дієслів *shall* (перша особа) і *will* (інші особи), однак і це протиставлення стирається: помітна тенденція до заміни *shall* формою *will*.

Однак категорія особи наявна не в усіх мовах. Її немає в японській, китайській, індонезійській мовах. Щодо європейських мов, то вона відсутня у шведській, датській і норвезькій мовах.

12. Приховані категорії

Крім явних, відкритих категорій, у мовах існують *приховані (covert) категорії* — семантичні й синтаксичні ознаки слів чи словосполучень, які не мають експліцитного (явного) морфологічного вираження, але є суттєвими для побудови й розуміння висловлення. Вони впливають на сполучуваність певного слова з іншими словами в реченні.

Так, в українській мові прихованими є категорії детермінації (означеності/неозначеності), особи/неособи, контрольованості/неконтрольованості предикатів та ін.

Категорія означеності/неозначеності виявляється в тому, що означені імена за актуального членування речення виступають темою, а неозначені ремою: *Учитель увійшов до класу* = *The teacher came into the classroom*; *До класу увійшов учитель* = *A teacher came into the classroom*. Неособові іменники не вживаються в давальному відмінку зі значенням призначеності (**купити гардини вікнам, *дати скатертину столу*), неможливі в конструкції «у N є ...» (** у вікон є гардини* у стола є скатертина*), а речення однієї й тієї самої конструкції з назвою особи і з назвою неособи дають різні трансформації: *Стіл був накритий офіціантом* —> *Офіціант*

накрив стіл; Стіл був накритий скатертиною —> *Скатертина накрила стіл (правильно: Х накрив стіл скатертиною). Предикати зі значенням неконтрольованості не можуть сполучатися з обставиною мети (*Камінь летить ударити хлопця; *Камінь летить, щоб ударити хлопця), у конструкціях із «дезактивуєчим давальним» (*Воді добре теклося) та ін. Отже, в семантиці слова приховані глибинні синтаксичні зв'язки.

Серед прихованих категорій в англійській мові Б. Уорф називає неперехідність дієслова. Вона виявляється в неможливості утворення від цих дієслів пасивного дієприкметника і відсутності в них каузативного стану (*It was rised, *I gleamed it, *I appeared the table). Прихованою в англійській мові є категорія роду.

Те, що в одній мові є явною граматичною категорією, в іншій мові може належати до класу прихованих категорій. Для розрізнення відкритих і прихованих категорій слід враховувати обов'язковість чи необов'язковість формального вираження.

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 201—220.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 112—145.

Березинський В. П. Контрастивний аналіз українських відмінків і їх функціональних еквівалентів в англійській мові // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 101—107.

Виноградов В. С., Милославский И. Г. Сопоставительная морфология русского и испанского языков. — М., 1986.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 104—164.

Ельмслев Л. О категориях личности — неличности и одушевленности — неодушевленности // Принципы

типологического анализа языков различного строя. — М., Наука, 1972. — С. 95—113.

Жлуктенко Ю. О. Порівняльна грамати́ка української та англійської мов. — К. 1960. — С. 38—47, 53—55, 70—96.

Залоговые конструкции в разноструктурных языках. — М., 1981.

Катагощина Н. А. Соотношение глагольных и именных категорий в русском и французском языках. — М., 1985.

Категория определенности — неопределенности в славянских и балтийских языках. — М., 1979.

Кацнельсон С. Д. Речевое мышление и типология языка. — Л., 1972.

Козинцева Н. А. Сопоставительный анализ видовых значений в глагольных формах английского и русского языков // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — С. 89—143.

Кочерган М. П. Основи зiставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Кошечая И. Г., Дубовский Ю. А. Сравнительная типология английского и русского языков. — Минск, 1980. — С. 92—229.

Кравченко А. В. Глагольный вид и картина мира // Известия Российской Академии наук. Серия лит. и яз. — 1995. — № 1. — С. 49—64.

Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. — М., 1961. — С. 16—162.

Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — С. 4—44.

Репина Т. А. Сравнительная типология романских языков. — СПб., 1996. — С. 18—112.

Русанівський В. М. Категорія стану (українсько-чеські паралелі) // Зiставне дослідження української, чеської та російської мов. — К., 1987. — С. 35—47.

Соколова С. Аспектуальні категорії українського дієслова на тлі інших слов'янських мов // Українська мова. — 2003. — № 2. — С. 61—70.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. — К., 2003. — С. 192-427.

Уорф Б. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 44—60.

Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 83—119.

ЛЕКЦІЯ 8

Зіставний синтаксис. Словосполучення та речення у різних мовах

План:

1. Зіставний синтаксис.
2. Словосполучення.
3. Речення.
 - 3.1. Члени речення.
 - 3.2. Порядок слів у реченні.
 - 3.3. Односкладні речення.
 - 3.4. Вираження заперечення (заперечні речення).
 - 3.5. Habeo- і esse-конструкції.
 - 3.6. Актуальне членування речення.

1. Зіставний синтаксис

Зіставний синтаксис — розділ зіставного мовознавства, який вивчає спільні і відмінні ознаки граматичної будови словосполучень і речень зіставляваних мов, а також їх творення й функціонування.

Для зіставлення синтаксичних одиниць необхідно вичленити з них структурну модель. Однак для цього не опрацьовано загальноприйнятої методики. Тому здійснюються

фрагментарні зіставлення конструкцій, які найбільше різняться, наприклад таких, як односкладні речення та їх відповідники з формально вираженим підметом у мовах, де формальних односкладних речень немає, зіставляються різні типи словосполучень, порядок слів та інші чітко окреслені моделі.

Вагомий внесок у зіставний синтаксис зробили російські вчені І. І. Мещанинов, О. В. Рождественський, Г. П. Мельников, О. Є. Кібрик, Г. О. Климов, французький мовознавець А. Мартіне, американські дослідники Ч.-Е. Базелл, Н. Хомський, польські лінгвісти Т. Мілевський та Є. Курилович і датський учений В. Брьондаль.

Стимулом зіставних синтаксичних досліджень стала *відмінкова граматика* Ч. Філлмора — метод опису семантики речення як системи семантичних валентностей, через зв'язки дієслова-присудка з ролями, зумовленими значеннями цього дієслова й експлікованими іменними складниками. Як стверджує К. Джеймс, відмінкова граматика — ідеально придатна модель для контрастивного аналізу. Її кінечна універсальна множина категорій дає точку відліку для будь-якої пари речень, структури яких порівнюються. Той факт, що пара структур двох мов, незважаючи на поверхневі відмінності, може бути зведена до однієї спільної відмінкової конфігурації, виправдовує здійснене порівняння: ця відмінкова структура є *tertium comparationis*. Оскільки поверхневі структури виводяться з глибинної відмінкової конфігурації за допомогою трансформацій, то можна використати всі переваги трансформаційного підходу.

Метод транспозиції — перенесення слів і словосполучень із однієї синтаксичної позиції в іншу — дає змогу описати відношення між формою слова (або словосполучення) і його синтаксичною функцією. Особливу роль відіграє переключення речень в іменні позиції. Наприклад: *Студенти склали екзамени* —> *Складення екзаменів студентами закінчилось* —> *Студентські екзамени закінчилися*. Кількість формальних змін при переході слова або сполучення слів в іншу синтаксичну позицію відображає «маневреність» синтаксичної будови мови. Ізолятивні мови, а

також аналітичні мови з розвинутою конверсією мають більш маневрений синтаксис, ніж мови синтетичної будови.

2. Словосполучення

Зіставний аналіз словосполучень здійснюється за такими критеріями: 1) спосіб вираження синтаксичних відношень; 2) характер синтаксичних відношень; 3) місце залежного слова щодо головного, стрижневого. Зіставимо словосполучення української та англійської мов.

1. Спосіб вираження синтаксичних відношень. В українській та англійській мовах способи вираження синтаксичних відношень (типи зв'язку) репрезентовані узгодженням (agreement), керуванням (government) і приляганням (parataxis). Узгодження в роді, числі й відмінку в українській мові представлене широко (*сонячний день, сонячного дня, сонячні дні*). В англійській мові цей тип підрядного зв'язку є обмеженим, оскільки вона не має категорії роду, слабо представлені в ній відмінкова система і категорія числа. Узгодження наявне тільки в таких двох випадках: 1) між вказівним займенником та іменником (*this book* «ця книжка» — *these books* «ці книжки»); 2) між неозначеним артиклем та іменником (*a student* — *students*; у множині неозначений артикль не вживається). Деякі вчені до узгодження відносять зв'язок між підметом і присудком (*I work* «Я працюю», *He works* «Він працює», *We work* «Ми працюємо», *I was working* «Я працював», *We were working* «Ми працювали» тощо), де має місце узгодження в числі й особі, однак зв'язок між підметом і присудком частіше інтерпретується як координація. У всіх інших випадках в англійській мові узгодження здійснюється не за формальною ознакою, а за семантичною, тобто тут насправді наявне прилягання (*wonderful song* «чарівна пісня»).

Неоднаковою мірою в українській та англійській мовах представлене керування. В англійській мові воно виявляється лише в таких двох випадках: 1) коли після дієслова йде займенник в об'єктному відмінку (*to give him* «дати йому»); 2) у сполученні іменника з іменником у родовому (присвійному) відмінку (possessive case) (*mother's room* «кімната матері»).

Найпоширенішим типом підрядного зв'язку між словами в англійській мові є прилягання, за якого залежність слова виражається позиційно. Словами, які прилягають, в українській і англійській мовах можуть бути інфінітив (*готовий відповісти* — *ready to answer*), прислівник (*читати добре* — *to read well*), в англійській мові ще прикметник (*nice story* «гарне оповідання»), а в українській — дієприслівник (*відповідати сидячи*).

2. Характер синтаксичних відношень. За характером синтаксичних відношень словосполучення бувають предикативні, атрибутивні, об'єктні, обставинні. Найбільш специфічними є атрибутивні й об'єктні.

Атрибутивні словосполучення. Зіставний аналіз українських і англійських атрибутивних словосполучень показує, що для української мови характерний атрибутивно-препозитивний тип з узгодженням (*великий успіх, гарна відповідь, міське озеро*). В англійській мові йому відповідають словосполучення з приляганням (*great success, good answer, town lake*).

Атрибутивно-препозитивний тип із керуванням існує тільки в англійській мові (залежний іменник в однині приймає закінчення -'s): *father's car, ten hour's walk*. В українській мові їм відповідають словосполучення «прикметник + іменник з узгодженням» (*батькова машина, десятигодинна прогулянка*), рідше ідентичні словосполучення, але з постпозицією залежного слова (*портфель друга*).

Тільки для англійської мови характерний атрибутивно-препозитивний тип із приляганням (*cold night* «холодна ніч», *silver fork* «срібна виделка»).

Атрибутивно-постпозитивний тип із керуванням (*берег моря, голубінь очей, директор школи*) притаманний українській мові. В англійській мові йому відповідають словосполучення «іменник + of + іменник» (*the shore of the sea* «берег моря», *the principal of the school* «директор школи»), а іноді й одне складне слово (*the shore of the sea* = *seashore*). До цього типу належать словосполучення з давальним відмінком (*лист брату, відповідь учителю*), які відповідають англійським словосполученням «головний іменник + to +

залежний іменник» (*a letter to the brother*) і сполучення з орудним відмінком (*поїздка автобусом, прогулянка човном*), яким в англійській мові відповідають словосполучення «головний іменник + *by* + залежний іменник» (*a travel by bus* «подорож автобусом», *a row by boat* «плавання на човні»).

До атрибутивних типів, яких немає в українській мові, належать нумеральні словосполучення типу *room 10, page 20, year 2005, May 5*.

Об'єктні словосполучення. В українській мові поширеним є тип об'єктно-постпозитивних словосполучень із керуванням (*читати книжку, провести канікули, вірити друзі, стукати олівцем, купити хліба*). В англійській мові подібні словосполучення рідкісні, тому що керування для вираження об'єктного зв'язку майже не використовується. Специфічними для англійської мови є об'єктні словосполучення, в яких після дієслів зі значенням початку і кінця дії, бажання тощо йде залежне слово, виражене герундієм (*to begin writing* «почати писати», *to start running* «почати бігти»).

Об'єктно-прийменникові словосполучення в українській та англійській мовах мають подібну структуру, тільки в українській мові наявне керування, а в англійській — прилягання (*чекати на новини* — *to wait for news*, *дивитися за дітьми* — *to look after children*).

Специфічним об'єктним словосполученням є словосполучення типу *I want him to return* «Я хочу, щоб він повернувся», буквально *Я хочу йому повернути*. Усі компоненти таких словосполучень мають твердий порядок слів, який не допускає позиційних варіантів. Перекладаються такі словосполучення українською мовою у формі складнопідрядних речень.

Повний збіг в українській та англійській мовах мають лише словосполучення зі структурою «дієслово + дієслово у формі інфінітива»: *вирішити від'їхати* — *to decide to leave*.

3. Місце залежного слова щодо головного. В українській мові означувальне слово (прикметник, присвійний, означальний, неозначений займенник, порядковий числівник, дієприкметник) йдуть перед означуваним словом

(цікава, моя, якась, перша і т. д. книжка), а іменник — після означуваного слова (книжка брата). Залежний прикметник й присвійний займенник в англійській мові можливі тільки в препозиції (*a high mountain* при неможливості **a mountain high*). Будь-який іменник, що стоїть перед іншим іменником, утворює атрибутивне словосполучення. Пор.: *table tennis* «настільний теніс» — *tennis table* «тенісний стіл», *wall stone* «камінь зі стіни» — *stone wall* «кам'яна стіна». Це стосується не тільки англійської мови, а й усіх інших мов, у яких місце залежного слова є фіксованим.

3. Речення

Речення є однією з основних граматичних одиниць синтаксису, яка протиставляється словоформі та словосполученню за формою, значенням і функцією. У зіставному плані речення вивчали І. І. Мещанинов, який на основі структурної будови виділив три типи мов — пасивні, ергативні й номінативні (в групу останніх увійшли кореневі, аглютинативні й флективні мови); В. Скалічка, що досліджував порядок слів у реченні, який, за його спостереженнями, є строго фіксованим (твердим) в аглютинативних мовах (SOP) та ізолятивних мовах (SPO) і вільним у флективних мовах за переваги SPO. Вивчав цю проблему і Дж. Грінберг.

Просте речення української мови в зіставленні з чеською досліджував Й. Ф. Андерш. Він запропонував таку послідовність зіставного аналізу простих речень: спочатку розглядає абстрактні мінімальні реченнєві структури з урахуванням типу їх предиката, кількості та якості конститутивних компонентів, відтак встановлює і аналізує структурні моделі й визначає семантичні структури конкретних речень, утворених за цими моделями.

Елементарний абстрактний зразок, за яким будується просте непоширене речення, є його предикативною основою (структурною схемою). Кожна мова має свою систему таких структурних зразків. Окремі зразки в різних мовах можуть збігатися, але системи завжди різняться.

На порівнянні суб'єктно-предикативних відношень у реченнях різних мов наполягав І. І. Мещанинов. Основним у побудові речення він уважав передачу предикативних відношень, які виражаються граматичним суб'єктом і граматичним предикатом.

В. Д. Аракін запропонував такі критерії визначення специфіки речень у різних мовах: 1) структура речення за складом — односкладні й двоскладні; 2) місце присудка в реченні — абсолютний початок, середина, абсолютний кінець; 3) узгодження/неузгодження підмета з присудком (за особою, родом, числом); 4) препозиція чи постпозиція означення щодо означуваного; 5) фіксований чи нефіксований порядок слів. Якщо зіставити українське й англійське просте речення за цими ознаками, то виявиться, що типи двоскладних речень є в обох мовах. Відмінність лише в тому, що в англійській мові фіксований порядок слів, а в українській — вільний. Пор.: англ. *Last week a good deal of famous people arrived in London* і укр. *Останнього тижня чимало відомих людей прибуло до Лондона*; *Чимало відомих людей прибуло до Лондона останнього тижня*; *До Лондона останнього тижня прибуло чимало відомих людей* тощо.

Стосовно узгодження, то в українській мові воно є за особою і числом, а також за родом у минулому часі (*ти йдеш, ми йдемо, він прийшов, вона прийшла*). В англійській мові узгодження за родом немає; за особою воно наявне лише у третій особі Indefinite і Perfect, і в першій та третій особі Continuous, а за числом тільки в минулому часі Continuous (*I was writing* «Я писав» — *We were writing* «Ми писали» і в Future (*I shall write* «Я буду писати» — *He will write* «Він буде писати»). Специфічним для англійської мови є семантичне узгодження в числі: *The family are sitting in the park* «Родина (всі її члени) сидить у парку».

Оригінальними в англійській мові є двоскладні речення з присвійним займенником у ролі іменної частини присудка (*This book is yours* «Ця книжка ваша»), з іменною частиною — прикметником при підметі *it* (*It's cold* «Холодно»), яким в українській мові відповідають односкладні речення; з іменною частиною — кількісними числівниками (*The boy is seventeen*

«Хлопчикові сімнадцять років»), яким в українській мові відповідають односкладні речення, при цьому після числівника є обов'язковим слово років або літ; з іменною частиною — прислівниками *away, in, out, down, up* тощо (*The lesson is over* «Лекція закінчилася»), яким в українській мові відповідають двоскладні речення з присудком-дієсловом, рідше дієприкметником, у минулому часі).

3.1. Члени речення. Члени речення як виражені повнозначними словами або словосполученнями структурно-семантичні компоненти речення за своєю структурою і за граматичним оформленням у мовах не збігаються. Ступінь неоднорідності системи членів речення різна в мовах неоднорідних типів. Він залежить від ступеня роздільності мовних механізмів, які обслуговують логічні, семантичні й комунікативні функції речення.

Зіставний аналіз членів речення в різних мовах здійснюють за двома критеріями: 1) структурою члена речення (кожен член речення може бути представлений одним словом або словосполученням; з огляду на це розрізняють однокомпонентні і двокомпонентні члени речення); 2) синтаксичним зв'язком (узгодженням, керуванням, приляганням тощо).

Підмет. Для підмета характерні такі ознаки: немаркована форма імені (називний, загальний відмінок для індоєвропейських мов), узгодження (точніше — координація) з присудком, певна синтаксична позиція (для мов із твердим порядком слів), автономність референції (її незалежність від референції інших іменних членів речення).

Присудок. У мовах із розвинутою системою морфологічних класів частини мови, які виражають значення динамічної і статичної ознаки (дієслова та прикметники), призначені для виконання функції присудка, яка визначила формування не тільки їхньої семантики, але і їх морфологічних категорій. Розрізняють дієслівний і складений іменний (дієслово-зв'язка, + іменник, прикметник, числівник тощо) присудки. У європейських мовах є простий дієслівний присудок, складений іменний і дієслівний присудок і складний (подвійний) присудок.

Додаток. Як і в українській, так і в англійській мові додаток є однокомпонентним. Відмінність лише в типі зв'язку: в українській мові додаток керований, а в англійській він прилягає до присудка. Виняток становлять особові займенники в об'єктному відмінку (*to kiss her* «цілувати її», *to give him* «дати йому» тощо), де, як і в українській мові, є керування.

Означення. Основною функцією означень є уточнення або пояснення підмета і додатка з погляду їх якості, кількості, ознаки чи властивості. Означення разом з означуваними ними членами речення утворюють атрибутивні сполучення. Розглянуті вище типи атрибутивних словосполучень відображають наявні в певній мові типи означень.

Обставини. Обставини відрізняються від інших членів речення тим, що входять до складу речення як сторонні вкраплення, приєднані до нього ззовні, оскільки від валентності предиката вони не залежать. Характеризують вони ціле речення. В українській і англійській мовах є два типи обставин — однокомпонентні й двокомпонентні. Специфіка вживання обставин в українській мові порівняно з західноєвропейськими мовами полягає в тому, що в українській мові в їхній функції превалюють прислівники і споріднені з ними дієприслівники, а у французькій, німецькій, англійській мовах частіше іменники та прикметники.

3.2. Порядок соів у реченні. Порядок слів, тобто певне розташування слів у реченні, — важливий показник структури мови, який тісно пов'язаний із морфологічною будовою мови.

Розрізняють такі типи порядку слів:

- прогресивний (означувальне слово йде за означуваним) і регресивний (означувальне слово передує означуваному);
- контактний (компоненти знаходяться поруч) і дистантний (компоненти роз'єднані іншими словами);
- вільний (слова легко міняють свої позиції у висловленні) і зв'язаний, твердий (місце слів суворо фіксоване);

- об'єктивний, або нейтральний (порядок слів відповідає рухові думки) і суб'єктивний, або емпатичний (порядок слів відображає емоції мовця);
- прямий (який переважає в певній мові) і непрямий, або інвертований (який не відповідає звичайному для певної мови порядку).

У зіставних дослідженнях порядку слів слід враховувати: місце службових елементів (артиклів, прийменників, післяйменників тощо); місце означувальних і означуваних слів; порядок членів речення.

Так, артиклі в більшості артиклевих мов є препозитивними (німецька, англійська, французька, іспанська, італійська, тюркські, угорська, семітські, полінезійські). У болгарській, македонській, румунській і скандинавських мовах артиклі постпозитивні. У деяких мовах поряд з основним постпозитивним артиклем можливі препозитивні означальні артиклі (албанська, шведська мови).

Неоднакове місце закріплене в різних мовах за допоміжними дієсловами. В англійській мові, наприклад, допоміжне дієслово звичайно вживається контактено з основним дієсловом (*The father has read this book* «Батько прочитав цю книжку»); в німецькій мові його місце залежить від типу речення.

Щодо порядку членів речення у простому двоскладному реченні можливі такі три основні різновиди: SPO (суб'єкт, предикат, об'єкт), SOP і PSO. Інші логічно можливі типи (POS, OSP, OPS) трапляються дуже рідко. До мов із порядком слів SPO належать українська й інші слов'янські мови, англійська, німецька, голландська, ісландська, французька, іспанська та всі інші романські мови. Серед мов із порядком слів SOP — тюркські, гінді, бенгалі, нововірменська, фіно-угорські (крім фінської групи), алтайська, китайсько-тибетські, навахо, шумерська, південно-східні австралійські, баскська, нубійська, амхарська, перська, аккадська, кінашті, кушитська. До мов із порядком

слів PSO належать кельтські, іврит, арабська, полінезійська, нахуатл.

Однак є мови з вільним і фіксованим порядком слів. Так, в українській мові, для якої характерний вільний порядок слів, за найпоширенішого порядку SPO реалізуються всі шість можливих варіантів, а у французькій, де порядок слів фіксований — тільки два. Варіативність порядку слів у реченні залежить передусім від аналітичної чи синтетичної будови мови. В аналітичних мовах порядок слів суворо регламентований, оскільки через відсутність закінчень за вільного порядку слів тут важко було б встановити члени речення і відповідно зміст речення. Він є єдиним способом вираження синтаксичних функцій. У синтетичних (флексивних) мовах для цього використовуються словопорядок і синтетичні форми.

Однак, незважаючи на це, є флексивні мови з суворо фіксованим порядком слів. До таких мов належать сучасні перська і вірменська з твердим порядком SOP.

Англійському простому розповідному реченню властивий прямий порядок слів SPO. Відхилення від нього рідкісні.

Певне місце в мовах закріплене і за обставинами. В англійській мові, наприклад, обставина місця звичайно стоїть перед обставиною часу.

Характерним для німецької мови є те, що в ній твердо фіксоване місце закріплене тільки за присудком. Саме з цим пов'язані особливості побудови німецького речення і деякі властиві тільки німецькій мові функції порядку слів.

Різняться англійська й німецька мови порядком слів у відносних підрядних реченнях, які мають прийменникові додатки. В англійській мові прийменник стоїть перед відносним займенником або в кінці речення (*the problem about which John thought* і *the problem which John thought about* «проблема, про яку Джон думав»). У німецькій мові другого варіанта нема (*das Problem, über das Hans dachte* при неможливості **das Problem, das Hans dachte über*).

Порядок слів виконує важливі семантичні та структурні функції: передає послідовність подій; є засобом актуального

членування речення, засобом когезії (зв'язку речень у тексті); виступає яскравим емпатичним засобом (на перше місце виноситься те, що емоційно важливіше); уточнює зв'язки між членами речення; разом із інтонацією розрізняє граматичні типи речень (питальне, розповідне, спонукальне).

3.3. Односкладні речення. Якщо двоскладні речення є в усіх мовах і для більшості мов це основний вид речень, то односкладні речення існують не в усіх мовах. Українська мова, наприклад, багата на односкладні речення, а в англійській мові їх кількість незначна. Для англійської мови характерна тенденція до обов'язкової наявності в реченні підмета, хоч би формального (*It's getting dark* «Темніє»). Це так зване тематичне представлення підмета: тема повідомлення обов'язково виражається тематичним підметом, причому означеному підмету надається перевага перед неозначеним.

Для української мови характерні такі односкладні речення:

1) узагальнено-особові з головним членом — дієсловом — у другій особі однини (*Гірко заробиш, солодко з'їси*). В англійській мові їм відповідають двоскладні речення з підметами *one, we, you* (*Here one could wander unseen* «Тут можна бродити непоміченим»);

2) безособові з головним членом — дієсловом — у третій особі (*Світає. Не спиться. Похолодніло. Темніє. Запахло травною*). Відповідником в англійській мові є двоскладні речення з підметом *it* або зі структурою *there + дієслово-присудок + іменник* (*It was getting dark* «Темніло»). Суто українськими, неповторними є безособові речення з головним членом, вираженим безособовими формами на *-но, -то*. Їм в англійській мові також відповідають двоскладні речення (*Під білою березою козаченька вбито* — *Under the white birch a Cossack was killed*);

3) неозначено-особові з головним членом — дієсловом — у третій особі множини (*Про це розповіли мені недавно*). В англійській мові їм також відповідають двоскладні речення (*I was told* «Мені сказали», буквально *Я був сказаний*);

4) інфінітивні речення, тобто односкладні речення з головним членом, вираженим інфінітивом (*Бути грізні; Знадвору нічого не чути; Перемагати і жити*);

5) називні (номінативні) речення, в яких головний член виражений іменником у формі називного відмінка. Загальна семантика таких речень — існування, наявність чого-небудь (*Відступ. Зустріч. Розмови. Ніч, заграви пожеж.* — О. Довженко). В англійській мові їм відповідають двоскладні речення з формальним підметом *it* (*It was a retreat*, буквально *Це був відступ*). Останнім часом стали з'являтися називні речення і в англійській мові.

Такі явища властиві й іншим германським, а також романським мовам.

Серед комунікативних типів речення найбільші відмінності в різних мовах мають питальні речення. По-перше, виділяються мови з питальними частками і мови без таких часток, з інверсією членів речення, переважно присудка, який виноситься на перше місце. По-друге, мови з частками розрізняються за місцем частки в реченні. До мов із питальними частками належать, наприклад, українська, російська, польська, болгарська, японська та ін. До мов без питальних часток належать англійська, німецька, французька тощо.

Комунікативні типи речення можуть уживатися в мовах у невластивій для них функції (переносному значенні), причому це переносне вживання не збігається в мовах як за функціональним навантаженням, так і за частотністю. Так, зокрема, питальні (особливо, питально-заперечні) речення в українській, російській, англійській і французькій мовах уживаються у функції спонукальних. Наприклад: *Чи не допомогли б ви мені переставити шафу?* (замість *Допоможіть мені переставити цю шафу*). Це ж стосується й уживання розповідного речення замість спонукального: *Ви це зробите* (замість *Зробіть це*).

Важливе значення має вивчення узуальних норм використання тих чи інших типів речень. Одна й та сама ситуація може бути виражена різними способами, але

спонтанно мовцями використовується лише певний тип речення чи навіть певна фраза.

3.4. Вираження заперечення (заперечні речення).

Заперечення є однією з властивих усім мовам світу вихідних, семантично нерозкладних смислових категорій.

Заперечні речення — це речення з запереченням, тобто елементом значення речення, який вказує, що встановлений між компонентами зв'язок реально не існує або відповідне стверджувальне речення відкидається мовцем як хибне.

Розрізняють *загальнозаперечні* й *частковозаперечні* речення. У загальнозаперечних реченнях заперечення стоїть перед присудком (*Він не любив пустощі*), і таким чином здійснюється повне заперечення. У частковозаперечних реченнях заперечна частка стоїть перед будь-яким іншим членом речення (*Не кожному дано талант*), і в такий спосіб заперечується тільки частина якогось факту.

Стосовно загальнозаперечних речень усі мови поділяють на *мононегативні* й *полінегативні*. У мононегативних мовах (англійській, німецькій та ін.) у синтаксичній конструкції можливе тільки одне заперечення: англ. *I never met her* «Я ніколи не зустрічався з нею», буквально *Я ніколи зустрічав її*; нім. *Niemand besucht mich* «Ніхто не відвідує мене», буквально *Ніхто відвідує мене*.

У полінегативних мовах в одній синтаксичній конструкції вживається кілька заперечних елементів. Так, в українській мові (як і в російській та інших слов'янських), незважаючи на наявність заперечення в займенниках і прислівниках з *ні-* (*ніхто, ніщо, ніде, ніскільки, ніякий* тощо), а також заперечного займенника *жодний* (*жоден*), необхідне ще й заперечення не перед предикатом (*Ніхто не приходив; Ніщо не тривожить; Ніскільки не сумніваюся*). У цих мовах в одній синтаксичній конструкції можливі навіть три заперечення (*Нікому нема до нас ніякого діла*).

Специфіка кожної з мов у засобах вираження заперечення найяскравіше виступає на лексичному рівні.

3.5. Have- і esse-конструкції. Мови світу різняться синтаксичними конструкціями, які служать для вираження значення «мати, володіти». Такі конструкції називаються

посесивними. За цими конструкціями мови поділяють на дві групи: 1) мови, в яких посесивна конструкція будується з перехідним дієсловом із значенням «мати»; 2) мови, в яких посесивна конструкція включає дієслово-зв'язку зі значенням «бути». Перші мови називають *habeo*-мовами (лат. *habeo* «маю, володію»), а другі — *esse*-мовами (лат. *esse* «бути»). До *habeo*-мов належать усі західноєвропейські мови. Пор. нім. *Ich habe neue Bücher* «У мене є нові книжки», буквально *Я маю нові книжки*; англ. *I have a brother* «У мене є брат», буквально *Я маю брата*. Класичним прикладом *esse*-мов є російська мова (*У него есть брат; У них есть машина*). Українська мова займає ніби серединне становище, оскільки в ній як абсолютно рівнозначні функціонують обидві конструкції (*Я маю брата і У мене є брат*).

3.6. Актуальне членування речення. У комунікативному синтаксисі актуальне членування речення — це членування висловлення на дві частини — тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). Воно є універсальним явищем комунікативного синтаксису.

Для актуального членування речення в мовах світу залучені просодичні, синтаксичні й лексичні засоби.

Просодичні засоби: інтонація → логічний наголос (у тексті логічно наголошені члени речення вказують на нове (рему)).

Синтаксичні засоби: порядок слів, пасивні конструкції та певні типи односкладних речень. Порядок слів є найважливішим власне синтаксичним засобом актуального членування речення. Його важливість у мові залежить від того, вільним чи фіксованим і якою мірою фіксованим є він у мові. Що вільніший порядок слів, то більша його питома вага в актуальному членуванні речення. Так, українська мова з її вільним порядком слів надзвичайно широко використовує для актуального членування просте переміщення членів речення.

Лексичні засоби: артикль (означений артикль є сигналом теми, а неозначений — реми. Пор.: англ. *The teacher came into the classroom* «Учитель увійшов до класу» і *A teacher came into the classroom* «До класу увійшов якийсь учитель»; нім. *Durch die Straße ging der Mann* «Чоловік ішов вулицею» і

Durch die Straße ging ein Mann «Вулицею йшов якийсь чоловік»), прикметники, займенники, числівники, частки, сполучники (укр. *певний, невідомий, незнайомий, цей, той, якийсь, один, тільки, ще* тощо; нім. *auch* «також, і», *sogar* «навіть», *nicht einmal* «навіть не», *gerade* «саме, якраз», *ja, doch* «адже, таж», *nur* «тільки» тощо).

Отже, відмінності в актуальному членуванні речення в різних мовах стосуються як того, які засоби (просодичні, синтаксичні чи лексичні) для цього використовуються, так і питомої ваги кожного з них у цьому процесі.

Список рекомендованої літератури

Korunets i. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 281—449.

Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. — К., 1987.

Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. — Л., 1979. — С. 146—212.

Бенвенист Э. Относительное предложение, проблема общего языкознания // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 153—158.

Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 170—216.

Жлуктенко Ю. О. Порівняльна грамати́ка української та англійської мов. — К., 1960. — С. 118—156.

Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.

Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. — М., 1961. — С. 173—262.

Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение в славянских языках. — М., 1958.

Мещанинов И. И. Номинативное и эргативное предложения: Типологическое сопоставление структур. — М., 1984.

Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. — К., 1978.

Почепцов Г. Г. Семантичні ролі (деякі аспекти контрастивного дослідження) // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1978. — С. 42 — 48.

Сопоставительная грамматика русского и украинского языков. — К., 2003. — С. 428—529.

Швачко К. К. и др. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 119—147.

Шутова Е. И. К проблеме типологически существенных параметров сопоставления синтаксических структур // Лингвистическая типология. — М., 1985. — С. 152—158.

ЛЕКЦІЯ 9

Лексико-семантичні системи мов у контрастивному освітленні. Зіставна фразеологія

План:

1. Принципи і методи зіставного дослідження лексики.
2. Семантичний обсяг слів. Гіперо-гіпонімія.
3. Фонова лексика. Слова-символи.
4. Полісемія. Специфіка переносних значень
5. Синонімія.
6. Омонімія й омографія. Міжмовна омонімія.
7. Безквівалентна лексика. Лексичні лакуни.
8. Емоційна лексика.
9. Внутрішня форма слова.
10. Типи міжмовних співвідношень фразеологізмів.
11. Національна специфіка фразеологізмів.

1. Принципи і методи зіставного дослідження лексики

Повний контрастивний аналіз лексико-семантичних систем мов повинен охоплювати зіставлення на всіх рівнях

лексико-семантичної системи (рівень значень, лексем, лексико-семантичних груп, лексико-семантичних полів), причому аналіз повинен ґрунтуватися на принципі системності. Йдеться про те, що необхідно брати до уваги всі зв'язки і відношення між лексичними одиницями кожної зіставляваної мови — парадигматичні (внутрішньослівні, синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні й міжпольові); синтагматичні (уточнюють і об'єктивізують результати парадигматичного вивчення); епідигматичні (не лише уточнюють перші два аспекти, а й найбільшою мірою здатні вивести дослідника на ономасіологічний і прагматичний рівні (внутрішня форма слова як мотивувальна спадщина, що по-різному представлена в семантиці слова).

Принцип системності має бути основним у контрастивних лексико-семантичних студіях. Без урахування системних зв'язків та ієрархічних відношень на всіх рівнях аналі'зу (семному, семемному, лексемному, лексико-семантичних груп і лексико-семантичних полів) не можливий адекватний опис лексико-семантичної системи зіставляваних мов, бо лиш значеннєвість мовної одиниці, яка зумовлюється її місцем у лексико-семантичній системі, є основною категорією контрастивних досліджень.

З огляду на принцип системності зіставлення ізольованих лексем не може бути продуктивним. Оскільки значення слова зумовлюється певною мірою його місцем у лексико-семантичній системі, то зіставлятися повинні парадигматичні об'єднання — синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні, а також лексико-семантичні групи й поля. Зіставляючи лексико-семантичні парадигми, легко можна виявити квантитативні відмінності їхніх складових елементів, що завжди сигналізує про якісні відмінності між цими лексичними об'єднаннями.

Головною причиною відмінності лексико-семантичних систем різних мов є своєрідність дискретизації світу, що відображає неоднаковий спосіб його пізнання і є найголовнішою ознакою самотності лексико-семантичної системи кожної мови. Факти неоднакового членування світу понять у різних мовах привернули до себе увагу давно і

наведені в багатьох дослідженнях із контрастивної лінгвістики. Хрестоматійною стала ілюстрація цього положення двочленним поділом кінцівок людини в слов'янських мовах (*рука, нога*) і чотиричленним у германських і романських мовах (англ. *hand* «кисть руки», *arm* «рука від кисті до плеча», *foot* «ступня ноги», *leg* «нога до ступні»).

Виявити відмінності в мовній дискретизації світу легко шляхом зіставлення лексико-семантичних полів досліджуваних мов. *Лексико-семантичне поле* — сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ. Воно характеризується такими основними властивостями: зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю і взаємовизначеністю лексичних одиниць, відносною автономністю, безперервністю позначення його смислового простору, взаємозв'язком з іншими полями у межах усього словника.

Ідея про зіставне дослідження різних полів шляхом членування одного й того самого поля на їх складові семантичні елементи (тепер для цього вживається термін семантичне картування) бере початок у перших роботах про мовні поля Й. Тріра. Теоретичні принципи зіставного дослідження семантичних полів у різних мовах були опрацьовані О. Духачеком.

Зіставлення лексико-семантичних полів передбачає певну послідовність. К. Джеймс пропонує таку послідовність операцій: 1) вибір поля для обмеження контрастивного аналізу; 2) аналіз одиниць поля, який повинен ґрунтуватися на суто семантичних властивостях; єдино допустима синтаксична інформація має виступати у формі тверджень про обмеження сполучуваності, властиві окремих лексичним одиницям; 3) характеристика типів відношень, у які вступають між собою лексичні одиниці в межах поля.

Зіставний аналіз лексико-семантичних систем, як і інших рівнів мови, може здійснюватися від форми до змісту

(семасіологічний підхід) і від змісту до форми (ономасіологічний підхід). Використання підходу залежить від мети, яку ставить перед собою дослідник.

Найпоширенішою і найефективнішою в дослідженні лексичної семантики є методика *компонентного аналізу*, яка застосовується як до окремих лексем, так і до синонімічних рядів, гіперо-гіпонімічних і лексико-семантичних груп і полів. Спочатку визначається обсяг цих рядів, груп, полів (кількість лексем, що до них входять). Відтак на основі компонентного аналізу (компоненти виявляються всередині семантичних полів) встановлюються семантичні відмінності між елементами цих об'єднань у кожній із мов і зіставляються результати.

Для того щоб встановити семний склад слова і виявити розбіжності в семному складі слів-відповідників, використовують не тільки сполучуваність, а й контексти вживань слова і навіть похідні від аналізованих слів утворення (деривати).

Крім наведених вище методик лексико-семантичного поля, компонентного й дистрибутивного аналізів, у зіставній лексикології використовують ще психолінгвістичні експерименти (вільні й цілеспрямовані), статистичні методи (останні допомагають виявити певні тенденції як на рівні системи, так і на рівні мовлення).

2. Семантичний обсяг слів. Гіперо-гіпонімія

Слово — основна одиниця контрастивної лексикології. Саме в слові «органічно переплелися всі види й аспекти значення: речове й граматичне, денотативне й сигніфікативне, синтагматичне й парадигматичне, фонетичне й прагматичне» [Плотников 1984: 75].

Значення слова — це зміст, створюваний у конкретній мові на основі наявних у ній опозицій у лексико-семантичній системі. Значення в принципі неперекладні. Смысл — це актуалізоване значення. На відміну від значення смысл не є статичним, він не визначається в лінгвістичних термінах, а

розпливається в глибинах індивідуального буття і неповторності конкретної ситуації.

Виходячи з цих положень, можна констатувати, що ідентичність значень у різних мовах — це скоріше виняток, ніж норма. Повний збіг значення стосується лише власних назв — особових і географічних, наукових і технічних термінів (*кисень* — *oxygen*, *гіпотенуза* — *hypotenuse*), назв місяців і днів, а також числівників (*тисяча* — *thousand*). Такі слова є однозначними. Неоднозначні слова повних відповідників майже не мають. Як приклад збігу значень у неоднозначних словах можна навести укр. *лев* і англ. *lion*, які мають однакові значення: 1) «великий хижий звір родини котячих з короткою жовтою шерстю і довгою пишною гривою у самців»; 2) перен. «людина, яка звертає на себе увагу модним одягом, манерами і т. ін.».

Ще С. Ульман зазначив, що одні мови надзвичайно багаті словами конкретного значення, а інші використовують слова із загальними значеннями і не намагаються виразити всі деталі. Йдеться про випадки, коли в одній мові використовується родове поняття, а в іншій — видові. Так, російському *любовь*, англійському *love*, німецькому *Liebe* в латинській мові відповідають три лексеми: *amor* «любов між чоловіком і жінкою», *caritas* «любов батьків до дітей», *pietas* «любов до батьків і між братами та сестрами». Недостатня інформація може бути виражена в контексті. Тому при перекладі необхідним стає прийом конкретизації.

Французька й англійська мови, з одного боку, і німецька, українська й російська, з іншого, виявляють різні тенденції в цьому плані, у перших надається перевага родовим назвам (гіперонімам), у других — видовим (гіпонімам). Пор.: лексемам укр. *щітка*, *пензлик*, *помазок*, *мітла*, рос. *щетка*, *кисточка*, *помазок*, *веник*, нім. *Bürste*, *Pinsel*, *Quast*, *Besen* відповідає в англійській мові одне слово *brush*: *hair / clothes brush* «щітка для волосся, одягу», *painting brush* «пензель», *sweeping brush* «щітка для підлоги».

Особливою конкретністю значень характеризується українська мова: рос. *закрыть* (дверь, собрание, зонт) — укр. *зачинити* (двері), *закрити* (збори), *згорнути* (парасольку).

Розбіжність обсягу значень слів-відповідників притаманна не лише неспорідненим чи віддалено спорідненим, а й близькоспорідненим мовам. Контрастивна лексична семантика близькоспоріднених мов має свої особливості, пов'язані зі складністю виявлення зовнішньо прихованих семантичних відмінностей лексичних одиниць. Наприклад, чимало мовців, які добре володіють українською й російською мовами, не помічають семантичної відмінності в російському слові *амуниция* і українському *амуніція* (рос. *амуниция* — «спорядження військового, крім зброї й одягу», а укр. *амуніція* — «спорядження військового, в т. ч. зброя»).

Для вивчення денотативного обсягу слів-корелятив об'єктивним і найзручнішим способом є перевірка на сполучуваність. Так, рос. *дебелый* «сильний, великий» сполучається лише з назвами осіб (*дебелый мужчина, дебелая женщина*), а укр. *дебелий* і з назвами неістот (*дебела дівчина і дебелі м'язи, дебела колиска, дебелі ворота, дебелий мішок*). Навіть у випадку, коли російське слово та його український відповідник поєднується з одними й тими самими семантичними групами слів, але помітною є відмінність у частоті вживання з якоюсь групою, ця статистична розбіжність у сполучуваності завжди є сигналом відмінності в характері денотації.

Вище йшлося про недиференційоване, нерозчленоване значення однієї мови порівняно зі значенням його відповідників у іншій мові, тобто про випадки, коли в одній із мов слово позначає широкий клас денотатів. Однак існує й інша розбіжність, коли не збігаються в мовах межі певного семантичного континууму («кусочки дійсності»). Насамперед це стосується часових відрізків, наприклад членування доби на її частини. Нім. *Morgen* «ранок» охоплює час від шостої до десятої години, англ. *morning* від першої до дванадцятої, англ. *night* «ніч» захоплює й ту частину доби, яку по-українському прийнято називати вечором, а укр. *ніч* охоплює й ту частину доби, яку по-англійському позначають як *morning* «ранок». У мовах світу не збігається й членування віку людей.

І розбіжності, і близькість між співвідносними словами різних мов зумовлені способом життя народів — носіїв мови, характером їх мислення, відмінностями культури тощо.

3. Фонова лексика. Слова-символи

Слово живе в контексті культури, тому в різних мовах слова-відповідники можуть мати неоднакові семантичні асоціації. Особливо це стосується *фонові лексики* (лексика з національним асоціативним ореолом). Національні асоціації, пов'язані з певними словами, входять до національно-культурного компонента значення. Вони є неповторними для кожної мови, однак не фіксуються у тлумачних і перекладних словниках. Їх поділяють на асоціації, пов'язані з внутрішньомовними чинниками, такими, як внутрішня форма слова, вплив переносних значень, входження слова в певні словотвірні парадигми, звукові зближення тощо (їх називають мотиваційними асоціаціями), та асоціації, пов'язані з національно-культурним контекстом у найширшому розумінні. Хоч вони належать до периферії семантичної структури слова, однак є дуже важливими для міжкультурного спілкування, оскільки часто стають причиною перешкод у міжкультурній комунікації. Наприклад, для іноземця українські слова *верба*, *тополя*, *явір* — назви дерев, а *калина* — рослина у вигляді куща. Для українців ці слова передають значно ширшу і глибшу інформацію, позаяк мають символічне значення, що засвідчено їх уживанням в українському фольклорі та поезії: «*На вгороді верба рясна*», «*Ой, вербо, вербо, де ти зросла...*».

Фонова лексика часто стає перешкодою у міжкультурній комунікації. Наприклад, слову *молоко* у в'єтнамській мові відповідає *сайя*. Однак ці слова не є відповідниками з функціонального погляду, з погляду семантичної адекватності та відповідності фоновим знанням мовців. У реченні *Він уранці випивав склянку молока і йшов на роботу* функціональним еквівалентом слова *молоко* буде в'єтнамське *суйа* «чай» (в'єтнамці не п'ють молока).

Ще яскравіше національні асоціації і, відповідно, національно-мовні картини світу виявляються у словах-символах. *Слово-символ*, за висловом Ю. Лотмана, є своєрідним згорнутим текстом. Воно сконденсовано містить великі сюжети, зафіксовані в пам'яті людей. Символ — явище специфічно національне. Семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу, через що символ не може декодувати носій іншої культури. Процес створення символу тісно пов'язаний із співвідношенням у мовній одиниці денотативної та фонової інформації, причому фонова інформація переважає.

Як зазначив О.О. Потебня, майже кожне слово може виступати символом явищ дійсності. Слова-символи звичайно є національними. Запозиченими словами із символічним значенням є лише біблеїзми.

Поширеною в усіх культурах є символіка кольорів, тварин та рослин. Наприклад, символіка кольорів в індоєвропейських мовах переважно збігається, однак для французів зелений колір — колір надії.

Знання семантичних асоціацій і символіки слів дає мовцеві змогу виявити семантичний ореол слова, його реальне функціонування у певному соціумі. Цей ореол зумовлений усією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом.

Зіставне вивчення семантичних асоціацій засвідчує «розмитість», а не сувору логічну детермінованість лексичної семантики, що спричиняє відкритість мови, її семантичний розвиток. Водночас воно дає змогу зробити висновок, що близькість національних культур можна оцінити через подібність семантичних асоціацій.

4. Полісемія. Специфіка переносних значень

Полісемія як мовне явище є універсалиєю, тобто у всіх мовах світу є багатозначні слова. Універсальними є й закони розвитку полісемії, наприклад закон переходу від конкретного значення до абстрактного, способи творення полісемії — метонімічне й метафоричне перенесення слів. Однак у мовах

світу це реалізується по-різному: В. Г. Гак, зокрема, описує такі характерні випадки:

1) спільні закономірності перенесення слів на інші значення мають різну сферу використання. Так, уподібнення неживих предметів живим (антропоморфізм) є універсальним семантичним законом, але у французькій мові це перенесення здійснюється частіше і ширше, ніж, наприклад, у російській мові;

2) по-різному використовуються закономірності регулярної полісемії, тобто багатозначності, яка охоплює слова одного лексико-семантичного поля. Так, в українській мові одним і тим самим словом позначається дерево і його плід — *груша*, *слива*, *айва*, *персик*, *абрикос* тощо, а у французькій мові вони позначаються різними словами (*prune* «слива» — *prunier* «сливове дерево»);

3) у різних мовах не збігаються групи слів чи окремі слова в межах лексико-семантичних об'єднань, які вживаються у переносних значеннях. В українській чи російській мовах назви овочів рідко використовуються щодо людей, а у французькій і німецькій мовах дуже часто (франц. *poix* «горіх», *gourde* «гарбуз», та ін. у значенні «дурень»;

4) переносні значення слів-відповідників у різних мовах переважно не збігаються. Пор.: укр. *вушко голки* — англ. *eye of needle* (око голки).

Найпоширенішими в мовах є метафоричні перенесення значень (правильніше — перенесення слів на інші значення). Метафоричне перенесення стало головним каналом поповнення терміносистем. Так, фінансова термінологія в наш час збагачується за рахунок метафор антропоморфних (англ. *period of digestion*, дослівно *period травлення, засвоєння їжі* «період, протягом якого встановлюється ринковий рівень цін нових акцій та облігацій»; *parent company* «батьківська компанія», *idle man* «ледачі гроші»; укр. *дочірнє підприємство*).

Терміни-метафори посідають неоднакове місце в мовах. Часте використання назв конкретних предметів і дій як основи термінологічної номінації в англійській мові засвідчує більшу

образність і експресивність англійських метафоричних термінів.

Якщо однакові лексичні переноси свідчать про спільні для багатьох чи всіх мов семантичні закономірності (в усіх мовах просторові назви використовуються для позначення часових понять, слова зі значенням «тупий» і «гострий» для позначення звуків і відчуттів, зорова і звукова лексика на означення смакових понять: *довгий день, часова відстань; тупий, гострий звук, тупий, гострий біль; вино має оксамитовий присмак із прозоро-голубим відтінком і дзвінким ароматом*), то оригінальні вказують на специфічність, неповторність національного мислення і, відповідно, мовного світосприйняття.

5. Синонімія

Мови різняться за багатством синонімії, кількісним складом співвідносних синонімічних рядів (ономасіологічний аспект), семантичними відтінками синонімів, стилістичною їх характеристикою, сферою вживання тощо.

Українська мова вигідно вирізняється серед усіх інших слов'янських багатством синонімії і пов'язаною з нею різноманітністю внутрішньої форми синонімів, що засвідчує своєрідність образного сприйняття явищ дійсності українським етносом. Пор. синоніми дієслів рос. *танцевать* і укр. *танцювати*; рос. *танцевать, плясать* (розм.), *откалывать* (розм.), *отхватывать* (прост.); укр. *танцювати, гарцювати* (розм.), *гонцювати* (розм.), *гонкати* (розм.), *скакати* (розм.), *гацати* (розм.), *чесати* (розм.), *кресати* (розм.), *садити* (розм.), *шкварити* (розм.), *віддирати* (розм.), *витанцювувати, викаблучувати* (розм.).

Крім багатства синонімічних рядів, національна специфіка синонімії виявляється у сфері стилістичних і стильових відношень синонімів. Пор. рос. *заболеть, захворать* (розм.), *занемочь, слечь, свалиться* (розм.), *занедужить* (прост.); укр. *захворіти, занедужати, заслабнути* (розм.), *злягти, звалитися* (розм.).

Відмінною рисою української мови є наявність у ній великої кількості слів-дублетів, тобто слів, які не мають жодних семантичних і стилістичних відмінностей. Пор. рос. *заместитель* — укр. *заступник*, *замісник*, рос. *земляк* — укр. *земляк*, *краянин*.

6. Омонімія й омографія. Міжмовна омонімія

Зіставляти омонімію в різних мовах можна за джерелами (причинами) виникнення: гетерогенні, які виникли внаслідок збігу різних слів, і гомогенні, які виникли внаслідок розпаду одного слова на два.

Збіг раніше різних за звучанням слів може статися внаслідок історичних звукових змін.

Інша група гетерогенних омонімів є результатом збігу питомого й запозиченого слова або двох запозичених із різних мов слів: укр. *балка* «яр» (тюркського походження) і *балка* «дерев'яна колода» (запозичення з німецької мови).

Значно поширенішою у мовах є гомогенна омонімія: укр. *порох* «пил» і *порох* «вибухова речовина»; англ. *nail* «ніготь» і *nail* «цвях» тощо.

Суміжним із омонімією є явище омографії. У зіставному вивченні омографів слід звертати увагу на фонологічні й орфографічні засоби, які беруть участь у творенні омографів. Переважно такі засоби в різних мовах частково збігаються. Так, в англійській мові є два типи омографів — сегментний і суперсегментний. До сегментного типу належать омографи, поява яких не зумовлена різним наголошуванням: *bow* [bou] «лук» — *bow* [bau] «поклін», *row* [rou] «ряд» — *row* [rau]. До суперсегментного типу належать слова однакового написання, які відрізняються наголосом і відповідно вимовою ненаголошених голосних: *present* ['presant] «подарунок» — *present* [pri'zent] «дарувати». Обидва типи омографів англійської мови поділяють на 1) лексичні, які різняться тільки лексичним значенням (*bow* [bou] «лук» — *bow* [bau] «поклін»); 2) лексико-граматичні (іменник *lead* [led] «свинець» — дієслово *lead* [li:d] «вести»); 3) граматичні (*read* [ri:d] «читати» — *read* [red] «читав, -ла, -ло, -ли»).

В українській і російській мовах немає сегментних омографів, є лише суперсегментні (лексичні — укр. *за́мок* — *замо́к*, лексико-граматичні — укр. *доро́га* — *дорога́*, граматичні — укр. *розрі́зати* — *розрізати*).

Останнім часом усе більшу увагу контрастивістів привертає до себе *міжмовна омонімія*, тобто слова двох мов, які мають однакову форму, але різняться значенням. Наприклад, укр. *вродливий* «гарний» — рос. *уродливый* «потворний», укр. *луна* «відгомін, відлуння» — рос. *луна* «місяць», укр. *булка* «хліб із білого пшеничного борошна» — болг. *булка* «молода, наречена», укр. *черствий* «який став твердим, несвіжим (про хліб)» — чеськ. *cerstvy* «свіжий», укр. *артист* «актор, музикант, співак» — франц. *artiste*, англ. *artist* «художник».

Сучасні дослідження засвідчують два підходи до міжмовної омонімії — *перекладознавчий*, пов'язаний з омонімією реалій при перекладі з однієї мови на іншу (Й. Влчек, С. Власов, С. Флорін, І. Козелевський, О. О. Реформатський та ін.) та *контрастивний*, в основі якого — зіставлення лексичних корелятів у двох мовах, як споріднених, так і генетично віддалених (В. В. Акуленко, Л. В. Бублейник, В. М. Манакін, А. Є. Супрун та ін.).

7. Безеквівалентна лексика. Лексичні лакуни

У науковій літературі терміни безеквівалентна лексика і лакуни часто вживаються як синонімічні й трактуються як слова, що відсутні в певній мові й не перекладаються «на загальних підставах». Ознаками цієї лексики вважають незрозумілість і незвичність.

Безеквівалентність слід розглядати лише стосовно певної (іншої) мови.

Існують різні класифікації безеквівалентної лексики і, відповідно, лакун. Зокрема, розрізняють: 1) *абсолютні лакуни* (коли немає однослівного еквівалента в іншій мові, як, наприклад, англ. *glimpse* «зорове короткочасне враження; картина, що швидко промайнула перед очима; швидкий погляд»; укр. *кватирка* і рос. *форточка*, які передаються в

англійській мові запозиченим російським *fortochka* або описово *small hinged window*; 2) *відносні лакуни* (коли кореляти не збігаються за частотою вживання, поширенням і сполучуваністю, як, наприклад, у випадку укр. *взуття* і англ. *Footwear*: укр. *взуття* частіше вживається, ніж англ. *footwear*, яке зазвичай функціонує у сфері торгівлі, тоді як в інших випадках використовуються слова *shoes, boots*).

Серед слів, які інтерпретуються як безеквівалентна лексика, виокремлюють три різні за своєю природою групи:

1) слова, які позначають національно-культурні реалії певних народів (їх називають культурологічними лакунами): укр. *чумак, гривня, рушник, галушки, бандура, коломийка, вечорниці, тризуб, колганівка, кептар* тощо; англ. *sterling* «стерлінг; англійська грошова одиниця», *Big Ben* «годинник на будинку англійського парламенту», *clambake* «пікнік на березі моря, під час якого їдять запечені молюски, рибу або кукурудзу», *muffin* «гаряча булочка», *toffe* «цукерка типу ірису» та ін.;

2) відсутні в якійсь мові слова на позначення понять, які існують у певному суспільстві і, здавалося б, повинні були б мати однослівне вираження: *доба* — англ. *twenty-four hours*, нім. *vierundzwanzig Stunden, Tag und Nacht*. Серед цієї лексики можна виділити дві підгрупи: а) безеквівалентні слова, які пояснюються різним членуванням мовами навколишнього світу (пор.: нім. *Hand* і *Arm* — укр. *рука*; англ. *finger* і *toes* — укр. *пальці*). У такому випадку двом гіпонімам однієї мови відповідає один гіперонім іншої; б) безеквівалентні слова, поява яких зумовлена тим, що певний етнос на противагу іншому не звернув увагу на якісь явища чи процеси, оскільки для нього це не було важливо: англ. *paperback* «книжка у м'якій обкладинці», *co-education* «спільне навчання хлопчиків і дівчаток», *mondayish* «небажання працювати після вихідних». Обидві групи різняться тим, що коли в першому випадку немає слів через відсутність у цій культурі відповідних понять, то в другому відсутність слова зумовлена не відсутністю поняття, а відсутністю однослівного (нерозчленованого, синтетичного) його вираження. У цьому

разі можна стверджувати про незавершеність процесу формування поняття;

3) відсутність слів, яка зумовлена власне мовними (внутрішньомовними) причинами — дефектністю (неповнотою) словотвірних парадигм. Пор. укр. понеділковий, вівторковий, — , четверговий, п'ятничний, суботній, недільний.

8. Емоційна лексика

Об'єктом зіставлення може бути також емоційна лексика. Питома вага емоційно-оцінних слів і їх характер у різних мовах не збігаються. Якщо порівняти українську мову не тільки з германськими чи романськими, а навіть зі спорідненими слов'янськими мовами, то вона рельєфно вирізняється багатством емоційно-оцінних засобів, особливо для утворення зменшувально-пестливих форм. Це пов'язано насамперед з тим, що в ній є спеціальні суфікси, які передають зменшеність, пестливість, іронію, збільшеність тощо: *батечко, матусенька, сестриця, дідуньо, Тарасик, Андрійко, голосюра, басище*.

Зменшувальні, пестливі форми в українській мові характерні не тільки для іменників, а й для прикметників (*дороженький, рідненький, білесенький, чорнесенький, біднесенький*), прислівників (*вірнесенько, далеченько*) і навіть дієслів (*їстоньки, питоньки*), і такі форми трапляються навіть у словах, які не можуть бути оцінені як позитивні (*воріженьки, війнонька, бідонька, негодонька, хворобонька, горенько*). Вони є безеквівалентними не тільки для неспоріднених з українською мовою чи віддалено споріднених, а й близькоспоріднених мов.

У більшості германських мов і в тюркських мовах суб'єктивна оцінка виражається аналітично (лексичними засобами): англ. *a little house* «хатинка» (*little* «малий»), *a little cat* «котик», *a petty people* «людці» (*petty* «дрібний, дріб'язковий»).

У багатьох мовах як засоби суб'єктивної оцінки використовуються звуконаслідувальні слова, які виступають

синонімами до емоційно нейтральних слів: укр. *варнякати*, *бубоніти*, *цвенькати*, *гримати*, *ляпати*, *белькотіти*, *мимрити*, *буркати*, *тарахкотіти*; англ. *grumble* «бурчати», *tumble* «мимрити», *crash* «тріскати, гуркотіти», *smash* «ляскати», *clang* «дзенькати, брязкати», *twitter* «дорікати», *mutter* «мимрити, бубоніти», *jingle* «дзвеніти, подзенькувати».

Спільною для багатьох мов є тенденція вживання назв тварин для оцінної характеристики людей: *вовк*, *звір*, *тварина* для жорстокої людини, *осел* для дурної, однак кожна мова має свої особливості стосовно антропоморфного значення кожної окремої назви.

9. Внутрішня форма слова

Важливе значення для виявлення специфічних ознак лексико-семантичних систем і, відповідно, для розкриття мовних картин світу має зіставлення внутрішньої форми слів-відповідників, тобто способу мотивації слова в кожній із зіставляваних мов. Йдеться про те, як значення слова пов'язане з його структурою. Мотивованим є слово, значення якого визначається його словотвірною структурою.

Розрізняють три типи мотивованості: морфологічний, за якого слово мотивується його складовими морфемами (*мистецтвознавець* «той, хто знає мистецтво» із мистецтво + знавець; англ. *skater* «ковзаняр» із *skate* «кататися» + *-er*); фонетичний, за якого слово мотивується звуконаслідуванням (*бабахнути*, *шипіти*, *гавкати*, англ. *drop* «крапати», *flop* «плюснутися», *drizzle* «мрячити», *whistle* «свист»); семантичний, за якого переносне значення мотивується прямим значенням (*крило літака*, *життєва стежина*, *купатися в грошах*; англ. *leg of the table* «ніжка стола», *mouth of the river* «гирло ріки», буквально *pot piku*).

10. Типи міжмовних співвідношень фразеологізмів

Фразеологічний склад є специфічною для кожної мови національно маркованою частиною лексикону. Постійно поповнюючись новими одиницями, фразеологічний склад відображає культурно-історичний досвід народу, а також

особливості історичних законів розвитку мови. З огляду на значення фразеологізмів, розрізняють такі типи міжмовних співвідношень:

1) повна еквівалентність (фразеологізм однієї мови має ідентичний відповідник в іншій мові, тобто фразеологізми-відповідники за значенням, структурно-граматичною будовою, образною основою, функціонально-стилістичною та експресивно-емоційною конотацією повністю збігаються). Наприклад, укр. *золоті руки* — рос. *золотые руки*; укр. *пролити кров* — англ. *to shed blood*;

2) неповна еквівалентність. Тут можна виділити такі підгрупи: а) фразеологізми з однаковим значенням, але з різною образною основою (мотивацією): укр. *пускати цапа в капусту* — рос. *пускать козла в огород*; укр. *коли рак свисне* — рос. *после дождика в четверг* — англ. *when pigs fly* «коли свині літатимуть», *when the moon turns green cheese* «коли місяць стане зеленим сиром», нім. *wenn die Hunde mit dem Schwanz bellen* «коли собаки почнуть гавкати хвостами»; б) фразеологізми, однакові за денотативно-сигніфікативним значенням, але різні за емоційно-оцінним компонентом: рос. *подруга жизни* «дружина» — білор. *падруга жызни* «дружина + відтінок жартівливості». Подібні фразеологізми, навіть однакові за структурою і лексичним наповненням, можуть мати в різних мовах неоднакове значення: укр. *дати маху* «помилитися» - білор. *даць маху* «кинутися тікати»;

3) безеквівалентні (в одній мові є фразеологізм, в іншій — фразеологізму з таким значенням немає): укр. *як з клоччя батіг* — рос. *никудашний*.

За умови безеквівалентності можливі два типи співвідношень:

1) співвідношення фраземи в одній мові і слова в іншій. За такої еквівалентності зворот нерідко вирізняється образністю. Наприклад, російській фраземі *забубённая голова* «безшабашна, відчайдушна людина» відповідає декілька українських слів із виразною внутрішньою формою — *шибайголова, зайдиголова, урвиголова, пробийголова*;

2) співвідношення фраземи в одній мові і вільного сполучення в іншій. Наприклад: рос. *дело табак* — укр.

кепська справа; рос. *с бору по сосенке* — укр. *звідусіль потрошки*.

11. Національна специфіка фразеологізмів

Національна специфіка фразеології може виявлятися: у значенні фразеологізмів; в їхній структурі (граматичних моделях); у їхньому лексичному складі; в особливостях їх уживання (варіювання); у семантичних зв'язках у фразеологічних системах. За цими параметрами і зіставляють фразеологію.

Специфіка лексичного складу може виявлятися:

1) у вживанні безеквівалентних слів і слів із національно-культурним семантичним компонентом. Наприклад, рос. фразема *лаптем щипать хлебать* «про некультурну, неотесану людину» включає національно-орієнтовані лексеми *лапти*, *щипать*, які не мають прямих аналогів в інших мовах. Сюди ж належать укр. *на рушник стати* «одружитися», *гарбуза дати* «відмовити тому, хто сватається»;

2) у використанні національних власних назв. Переважно зі специфічним національним забарвленням використовуються у складі фразем імена людей і клички, тварин: укр. *за царя Панька* «дуже давно», *мов Кузьма з маку* «недоречно, неадекватно або невчасно що-небудь сказати»;

3) у використанні певних слів у співвідносних компаративних фразеологізмах. Компаративні фразеологізми завжди є специфічно національними. Пор.: укр. *голодний як вовк (собака)* — нім. *hungrig wie ein Bär* «голодний як ведмідь», *hungrig wie sieben Wölfe* «голодний як сім вовків», *hungrig wie zehn Löwen* «голодний як десять левів». Специфічно національними є також фразеологізми, побудовані на повторях, співзвуччях (римі): укр. *ливцем лити, ходуном ходити*;

4) у частотності слів-відповідників у фразеологізмах. Так, в українській фразеології поширені фразеологізми зі словом мак: *в голові мак цвіте* «хто-небудь недосвідчений, нерозумний», *сісти маком* «потрапити в

безвихідне, скрутне становище», як козак з маку, мов Кузьма з маку, *вскочити в мак* — усі вживаються в значенні «недоладно, не так, як треба, сказати або зробити що-небудь», *втерти маку* «суворо покарати, добре провчити», як за *гріш* маку «дуже багато», хоч мак *сій* «дуже тихо», як мак на *четверо* (бідний) «дуже бідний», *стерти на мак* «розтрити, розбити вщент»; як маку «дуже багато», не з маком «кому-небудь дуже погано», *дістати фігу з маком* «нічого не одержати», з маком і *таком* бути «по-різному; і краще, і гірше», з *медом та маком* (промовити) «облесливо, нещиро», як *після маку* (*спати*) «міцно, дуже добре»;

5) слова, ідентичні за основним значенням, можуть мати різний семантичний обсяг і вступати у фразеологічні одиниці різними значеннями.

Фразеологія, на відміну від лексики, характеризується великою варіативністю. Ця варіативність може бути фонетичною (рос. *ноль/нуль без палочки*), словотвірні (*животы/животики надорвать*), лексичні (*налететь/вцепиться коршуном*), синтаксичні (*наговорить три короба* — *наговорить с три короба*). Варіантність — одна з найхарактерніших особливостей фразеології і важлива умова творення фразеологізмів.

Різняться фразеологізми різних мов системними зв'язками, тобто особливостями полісемії, синонімії, антонімії, гіперо-гіпонімії. Навіть у близьких мовах ідентичні фразеологізми за формою можуть перебувати в різних співвідношеннях щодо їх багатозначності.

Список рекомендованої літератури

Korunets I. V. Contrastive Typology of the English and Ukrainian Languages. — Вінниця, 2003. — С. 118—146, С. 165—172.

Бондарко А. В. Интерпретационный компонент языковых значений и понятие эквивалентности в сопоставительной лингвистике // Zeitschrift für Slavistik. — 1990. — Bd. 35. — № 4. — С. 482—487.

- Бублейник Л. В. Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки. — Луцк, 1996.
- Гайсина Р. М. Сопоставительное описание лексических полей (на материале разносистемных языков). — Уфа, 1990.
- Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977.
- Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. — М., 1989. — С. 217—247.
- Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. — Вильнюс, 1985.
- Зорівчак Р. П. До методології вивчення фразеологічних одиниць у контрастивних дослідженнях // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 59—65.
- Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. — Воронеж, 1978.
- Которова Е. Межъязыковая эквивалентность в лексической семантике. — Frankfurt am Mein, 1998.
- Кочерган М. П. Зіставна лексична семантика: проблеми і методи дослідження // Мовознавство. — 1996. — № 2—3. — С. 3—12.
- Кочерган М. П. Основы зіставного мовознавства : підручник для вузів / Михайло Петрович Кочерган . — Київ : Академія, 2006 . — 423 с.
- Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. — К., 2004.
- Мокиенко В. М. Славянская фразеология. — М., 1989.
- Опельбаум Є. В. Деякі проблеми контрастивного вивчення лексики далекоспоріднених мов // Нариси з контрастивної лінгвістики. — К., 1979. — С. 53—58.
- Паламарчук Л. С., Андерш Й. Ф., Стоянов І. А. Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов'янських мовах // IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді. — К., 1983. — С. 160—184.
- Сопоставительные исследования русского и украинского языков: Лексика и фразеология. — К., 1991. — С. 207—287, С. 312—370.
- Супрун А. Е. Принципы сопоставительного изучения лексики // Методы сопоставительного изучения языков. — М., 1988. — С. 26—31.

Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. — К., 1979.

Филипец Й. О конфронтации частных семантических систем в словарном составе двух разных языков // Языкознание в Чехословакии. — М., 1978. — С. 362—372.

Швачко К. К. Введение в сравнительную типологию английского, русского и украинского языков. — К., 1977. — С. 39—78.